

ISSN: 3060-4591

MU 2024 TARRIX

ILMIY JURNALI

TOSHKENT KIMYO XALQARO
UNIVERSITETI

2-SON

TAHRIR HAY'ATI

Akbar Zamonov (bosh muharrir)
Nabijon Narziyev (bosh muharrir o'rinbosari, mas'ul kotib)
Anatoliy Sagdullayev
Zamira Ishanxodjayeva
O'ktam Mavlonov
Shodmon Vohidov (Tojikiston)
Adhamjon Ashirov
Azimxo'ja Ataxodjayev
Alisher Xaliyarov (AQSh)
G'aybulla Boboyorov
Seyka Vazaki (Yaponiya)
Bo'ston Tursunov (Tojikiston)
Bobir Aminov
Ruza Ballieva
Sherzod Mahmudov
Oybek Rashidov
Feruz Boboyev
Oybek Klichev
Iroda Shamsiyeva
Ulug'bek Xalmuminov
Mirzohid Askarov

Jurnal O'zbekiston matbot va
axborot agentligi tomonidan
ro'yxatga olingan
Guvohnoma № 315236

Jurnal
Toshkent Kimyo xalqaro
universitetida
tayyorlangan

**JURNAL HOMIYSI VA
MUASSISI**

**TOSHKENT KIMYO
XALQARO
UNIVERSITETI**

MUNDARIJA

Azimxuja Ataxodjayev	Ilk oʻrta asrlarda turon va arab sivilizatsiyalarining uygʻunlashuv jarayoni	5
Yernur Rakhimov Ainur Akzhasarova	The legacy of Kanysh Imantaevich Satpaev in the museums of Kazakhstan	21
Khusniddin Mamadaliyev	The role of “Rahat As-Sudur” of Rawandi in enlightenment of events in the territory of Uzbekistan related to the Seljuq period	34
Baxtiyor Alimdjanov	Между игнорированием и контролем ислама: деятельность В.П. Наливкина в качестве 3-го инспектора народных училищ Туркестана (1889–1896 гг.)	44
Raxmon Muxammadiyev	Usmon Yusupovning 1926-1937 yillardagi siyosiy faoliyati	57
Turdimuratov Yangiboy	Surxon-Sherobod vohasida uy hunarmandchiligining etnolokal xususiyatlari	69
Bahodir Toʻuchiboev	Петроглифларнинг технологик хусусиятларининг ўрганилишига доир мулоҳазалар	79
Behzod Isabekov Ubaydulla Ismoilov	Ohangaron vodiysi oʻrta asr shaharlari aholisining taomlanish madaniyati tarixi (Suyurlitepa yodgorligidan topilgan moddiy ashyolar asosida)	91

Баходир Мусаметов	Интеллектуал ҳаёт вакилларининг туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни	100
Sarboz Saparov	Kidariylarning ko‘chish sabablari va yo‘nalishlari	116
Oybek Rahimov	Xix asrda o‘rta osiyoga tashrif buyurgan yevropalik sayohatchilar	127

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14287816>

Azimxuja Ataxodjayev

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Tarix kafedrası professor v.b.,

tarix fanları doktori

e-mail: azimxoja_1962@mail.ru

ILK O‘RTA ASRLARDA TURON VA ARAB SIVILIZACIYALARINING UYG‘UNLASHUV JARAYONI

Аннотация: Mazkur maqolada, ilk o‘rta asrlar (VII asr ikkinchi yarimi - VIII asr o‘rtalari) Markaziy Osiyoning tarixiy-madaniy viloyatlari – Xuroson va Movarounnahrğa Arabiston yarim orolidan islom dinining kirib kelishi bilan bog‘liq jarayonlar tahlil etilgan. Maqolada islom dinining o‘ziga xos taraqqiyot bosqichida bo‘lgan o‘lkalarga tarqalishi va uning oqibatları xususida fikr yuritiladi. Jahon va mintaqa sivilizatsiyasi uchun yangi bosqich bo‘lgan davr - islom ma‘rifati va madaniyati davrining Movarounnahrđagi ma‘rifat va madaniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashuv jarayoni va uning yuksak sivilizatsion ahamiyati o‘z aksini topgan. Movarounnahr va Xurosonning islom sivilizatsiyasiga qo‘shilishi hodisaning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyoti uchun muhim voqeelik bo‘lganligida qayd etilgan.

Калит со‘злар: Markaziy Osiyo, Arabiston yarim oroli, Arab xalifaligi, Movarounnahr, ilk o‘rta asrlar, sivilizatsiya uyg‘unlashuv, madaniyat, din, me‘morchilik, san‘at va yozuv.

Markaziy Osiyo va Arabiston yarim oroli geografik jihatdan qo‘shni bo‘lmasada, bu hududlarda yashagan yerli xalqlar taqdirida ilk o‘rta asrlar (milodiy V-VIII

asrlarning birinchi yarmi)da tarix taqozosi bilan o‘zaro mushtaraklik, etnomadaniy uyg‘unlashuv holati vujudga keldi.

Ma’lumki, insoniyat uzoq sivilizatsion bosqichni bosib o‘tish jarayonida turli ijtimoiy - iqtisodiy, siyosiy va etno-madaniy hayot bilan bog‘liq jarayonlarni o‘z boshidan kechirgan. Bu jarayonlar turli mintaqalarda yashovchi xalqlarni o‘zaro ta’sir doirasiga tortgan. Xalqlarning turmush tarzidagi o‘xshashliklar va farqlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ikki xil turmush tarziga ega etnoslarning o‘zaro bir-birini tushunishi, aynan bir xil hayot kechiruvchi etnoslarga nisbatan bir qadar murakkab kechadi. To ular bir-birlarini anglab yetgunlariga qadar muayyan tarixiy davr talab qilinadi. Shu ma’noda, Markaziy Osiyo vohalaridagi xorazmiy, sug‘diy, boxtariy, chochlik va farg‘onalik elatlar hamda ularga tutash hududlardagi turkiy qabilalar o‘rtasidagi munosabatlar tarixiy davrlarda turli sinovlardan o‘tgan. Asta-sekin doimiy yonma-yon yashash, quda-andachilik orqali qon-qardoshlik an‘analarining yo‘lga qo‘yilishi bois o‘zaro anglash tushunchasi shakllanib borgan. Ilk o‘rta asrlarda esa Markaziy Osiyoning etnik va e’tiqod bilan bog‘liq manzarasida hech bir muammo ko‘zga tashlanmaydi. Sababi, Markaziy Osiyoning ham o‘troq hayot kechiruvchi vohalardagi aholisi, ham dashtliklaridagi yarim ko‘chmanchi va ko‘chmanchi aholisi mentalitetida azaldan etnobaq‘rikenglik va diniy tolerantlik hissiyotlari shakllanib bo‘lgan edi. Qolaversa, asrlar davomida bu zamindagi o‘troq va ko‘chmanchi elatlar tarixning turli davrlarida o‘zaro sintezlashib, yuksak tarixiy - madaniy makon yaratib bo‘lgan edilar [1. – B. 40-41].

Markaziy Osiyodan janubi-g‘arbda joylashgan Arabiston yarim oroli aksariyat qismi sahro va bir qismi kichik-kichik vohalardan iborat bo‘lgani bois, aholisining katta qismi turmush tarzida, urf-odatida, umuman madaniyatida ko‘chmanchilarga xos jihatlar ustivor edi. Biroq yana tarixiy bosiqichlar silsilasida bu holat yarim orolning vohalaridagi yarim o‘troq, yarim ko‘chmanchi qabilalari hamda ko‘chmanchi badaviy arablari o‘rtasidagi munosabatlarning yaqin bo‘lishiga monelik qilmagan. Bu ma’lum

ma'noda xuddi Markaziy Osiyodagi vohalardagi o'troq aholi va dashtliklardagi ko'chmanchilar o'rtasidagi munosabatlarga ham o'xshab ketar edi.

Turli etnoslarning madaniy uyg'unlashuvi jarayoniga fanda Buyuk ipak yo'li deb nom olgan savdo-sotiq, интеграция va миграцияlar uchun xizmat qilgan transmintaqaviy harakat chizig'ining ulushi katta bo'ldi. Eng asosiy jihati, Markaziy Osiyo mazkur yo'llar bog'laming aynan chorrahasida joylashagan edi. Shu bois turli maqsadlarga xizmat qilgan karvon yo'llari mintaqada интеграцион jarayonlarning jadal kechishini ta'minladi. Shunday bo'lsa-da, ikki mintaqqa xalqlari sivilizatsiyasini yaqinlashtirgan va uyg'unlashtirgan yana qator omillar mavjud edi. Ma'lumki, Buyuk ipak yo'lining boshlanishi miloddan oldingi 1-ming yillikka borib taqaladi [2. – B.77].

Minglab chaqirimlar oralig'ida qatnagan karvonlar markaziyosiyoliklar va arablarning harakatchanligi tufayli ularni ma'lum davr va mintaqada o'zaro muloqotga kirishlariga imkon yaratgan deyishga asosimiz bor. Chunki, Markaziy Osiyodan janubi-g'arb tomon yo'nalgan karvonlar va Arabiston yarim orolidan shimoli-g'arb tomonga yurgan karvonlar bilan ma'lum bir hududda kesishishi va o'zaro muloqotga kirishishi tabiiy edi. Ikki mintaqqa savdo va diplomatiya vakillari ilk bor to'qnashgan hudud bu Kichik Osiyo va O'rtaer dengizi qirg'oqlari – Shom edi. Chunki Samarqanddan yo'lga chiqqan karvonlar Eron orqali, arab savdo karvonlari esa Makka va Yasrib orqali Shomga kirib kelardilar. Shu yerda ular uchrashganlar va bir-birlarini ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotlaridan boxabar bo'lganlar [3. B.262-263].

Yana tarixning chuqurroq qa'riga nazar solib, bu ikki mintaqqa xalqlarining o'zaro yaqinligini tahlil qiladigan bo'lsak, quyidagi manzaraning guvohi bo'lamiz. Miloddan oldingi VI asrdan o'z hududlarini kengaytirgan Ahamoniylar saltanati tarkibida turli til va din vakillari bo'lgan elat hamda qabilalar bor edi. O'sha davrlardan mintaqalararo yaqinlashuv jarayoni boshlagan desak hatto bo'lmaydi. Chunki Ahamaniylar o'z qo'shinlarini turli xalqlar hisobiga to'ldirib borgan va ular orasida Markaziy Osiyo vakillari salmoqli o'rin egallagan. Xususan, saklar, xorazmiylar,

sugʻdiylar va boxtarlar Misr, Bobil va Eron hududlarida ham yashashgan. Ular saltanatning jangchilari, hunarmandlar, savdogarlar va davlat xizmatchilari boʻlishgan [4. - B. 280-281]. Xuddi shu kabi hodisa Arabiston yarim oroli vakillariga nisbatan qoʻllanganligi tabiiy. Bu holat ham ikki hudud ahlini oʻzaro bir-birini tanishi uchun imkon yaratgan.

Ahamoniylar saltanati davrida davlat ishlarini yuritish qadimgi eroniy tilda amalga oshirilgan. Bu til butun saltanatda qoʻllanilgani bois, aynan sugʻdiy, xorazmiy, boxtariylar tilli aholining leksik qatlamida qadimgi eroniy atamalar va iboralar koʻplab qoʻllanila boshlangan. Ilk oʻrta asrlarda sugʻdiy va xorazmiy tilning leksik qatlamida qadimiy eroniy atamalar salmogʻi ancha ustuvor sanalgan [5. – B.38-39]. Bundan tashqari, ham eroniylarga, ham markaziyosiyoliklarga, ham arablarga tushunarli boʻlgan va oʻz tillaridagi atamalar orqali ifodalana oladigan oromiy iboralar – getrogrammalar tizimi saqlanganki, bu oromiy asosli yozuv madaniyati taʼsirining natijasi edi [6. – B.371]. Eng asosiy Ahamoniylar devonxonasi yozilishi bir qadar murakkab boʻlgan va faqat loy-sopol lavhlarga yozishga moʻljallangan mixxatdan voz kechilib, bir qadar qulay boʻlgan oromiy yozuvi isteʼmolga kirdi. Oromiy yozuvining butun saltanat doirasida ishlatilishi Markaziy Osiyoning xorazmiy, sugʻdiylar va boxtariylariga miloddan oldingi III-II asrlardan oromiy asosli oʻz yozuvlarini yaratish imkonini berdi. Xuddi shu jarayon oʻtroq arablarda kechdi. Ular ham shu davrdan oʻz yozuvlariga ega boʻla boshladilar. Ildizi oromiy yozuviga borib taqaluvchi nabatiy tarmogʻidan arab yozuvlari, fors-oromiy tarmogʻidan sugʻdiy yozuvlar tizimi qaror toptirdi [7. – B.105-108]. Keyinchalik bu yozuv tizimlaridan mustaqil yozuvlar paydo boʻldi.

Mintaqalardagi xalqlar oʻrtasidagi yaqinlikka savdo, ilm va din ahillari munosib xissa qoʻshganlar. Yunon-makedon davrida (miloddan oldingi IV asr) zardushtiylarning muqaddas kitobi “Avesto”ning ilmiy ahamiyatli qismlari yunonlar tomonidan oʻzlashtirildi. Saltanat tarkibidagi xalqlar bu asarning forsiy va yunoniy tarjimalaridan bahramand boʻldilar [8. - B.22-39]. Arabiston yarim orolida yashagan

olimlari ham muayyan darajada “Avesto”ning ilmiy qismlari bilan Eron zardushtiyolari orqali tanish bo‘lganliklari shubhasiz.

Miloddan oldingi va milodning boshlaridagi tarixiy jarayonlar markaziyosiyoliklar va arablarning karvon yo‘llarini yana bir necha bor uchrashtirgan. Biroq bu jarayonlar uzluksiz bo‘lgan deya olmaymiz. Chunki, Sosoniylar saltanati bilan Markaziy Osiyoda qaror topgan Turk xoqonliklarining manfaatlari doimo bir-biriga mos kelavermagan. Yo‘llar yopilishi, karvonlar harakatining to‘xtashi o‘zaro muloqotlar uchun yo‘l bermas edi. Biroq yana bir jihat Turk xoqonligi va Vizantiya o‘rtasidagi munosabatlarning yo‘lga qo‘yilishi, xoqonlik karvonlari va savdo-diplomatik missiyalarining Konstantinopolga yetib borishi kuzatiladi [9.–B.33-38]. Mana shu jarayonda Vizantiya poytaxtida Markaziy Osiyo va Arabiston yarim oroli vakillari uchrashgan bo‘lishi tabiiy hol sanaladi.

Keyingi tarixiy jarayonlar milodning VII asr ikkinchi yarmidan boshlandi. Arabiston yarim orolida Islom dinining qaror topishi va bu dinning mintaqalarga yoyilish jarayoni VII-VIII asrlar muhim voqeligidir. Tarixda bu hodisa turli davlatlar va siyosiy guruhlarining manfaatlari nuqtai-nazaridan baholansa-da, asl bahoni davr va shu jarayonning ishtirokchisi xalq beradi. Arab xalifaligi qo‘shinlari VII asr ikkinchi choragida Erondagi Sosoniylar saltanatini bartaraf etgach, yo‘lni Xuroson tomon burdilar. Agarda Arab xalifaligi ma‘muriyatidagi siyosatchilari va lashkarboshilari Xuroson va Movarounnahr haqida yetarli ma‘lumotga ega bo‘lganlar. Chunki, yuqorida ko‘rsatib o‘tganimizdek, o‘zaro bevosita va bilvosita aloqalar tarixi ancha boy edi. Tarixiy jarayonlarning borishi Arab xalifaligi qo‘shinlarining Markaziy Osiyo sari yurishlarini taqozo etdi.

VII asr 30-yillarida qaror topgan Arab xalifaligi harbiy yurishlar chog‘ida o‘z davrning qudratli davlatlardan biri Sosoniylarga 636 yildagi Kadis va 642 yildagi Nexovand to‘qnashuvlarida jiddiy talofat yetkazdi. So‘nggi Sosoniy Yezdigerd III ning aholini istiloga qarshi kurashga chaqirig‘i ham zoe ketdi. Chunki Eron xalqi Sosoniylarning o‘zaro kurashlari, Eftaliylar, Vizantiya va Turk xoqonligi bilan kechgan

tinimsiz to‘qnashuvlaridan bezor bo‘lganligi ham rost edi. Hatto mahalliy hukmdorlar qarshilik kurashidan bosh tortdi. Besh asrlik (III–VII) saltanat o‘n yetti yil (633-651) davomida barham topdi [10. - B.216]. Xususan, 642-644 yillarda Eron va Turon chegarasidagi tarixiy viloyat Xuroson egallandi. Marv shahri keyingi harakatlar uchun istehkom vazifasini o‘tadi.

Bu davrda Markaziy Osiyodagi G‘arbiy Turk xoqonligida ham kuchli markazlashgan hokimiyat yo‘q edi. Har bir o‘lka bir necha mulklardan tashkil topgan konfederatsiyaga birlashgandi. Sug‘d va Toxariston konfederativ mulklari, Choch va Iloq xoqonlik vassalligidagi yarim mustaqil mulkligi, Farg‘ona shimoliy va janubiy hokimliklari mavjud edi. Ustrushona, Chag‘oniyon, Kabodiyon, Xuttalon, Rasht, Darvoz, Badaxshon (Vaxon, Shug‘non, Rushon) kabi o‘lkalar ham yarim mustaqil mulklar sifatida o‘z hokimlari tomonidan boshqarilardi [11. -B.154]. Bu holat Markaziy Osiyo xalqlarining Arab xalifaligi qo‘shiniga qarshi birlashib kurashiga to‘siqinlik qildi. Qolaevera, Xalifa Umar (13/634-635 – 23/643-644) va xalifa Usmon (23/643-644 – 35/655-656) davrlaridagi arab ma’murlari Markaziy Osiyodagi ichki siyosiy vaziyatni o‘rganib, tahlil qilgan edilar [12. -B.15].

Harbiy harakatlar Arab xalifaligi qo‘shini tomonidan 651 yilda Xurosonni egalashini ta‘minladi. Ammo Movarounnahrda egallash jarayoni VII asr 2-yarmidan boshlanib, to VIII asr so‘ngiga qadar davom etdi. Aslini olganda Arab xalifaligi ma‘muriyati uchun Movarounnahrni qo‘lga kirishdan maqsad bu o‘lka tabiiy boyliklariga ehtiyojdan tashqari, bu yerda shakllangan yuksak madaniyatni umumislom madaniyatiga uyg‘unlashuvini ta‘minlash ham bo‘lgan. Chunki qarshilik kurashining davomiyligi (deyarli yuz yildan ziyod), voqealar rivoji dinamikasi, islom dini qabul qilish jarayonining murkkabliklari manzarasida bu tarixiy haqiqatni kuzatishimiz mumkin. Yana bir narsani xolis e‘tirof etish kerakki, Sug‘d va Farg‘ona ixshidlari, Buxoro buxorxudotlari va vardonxudotlari, Xorazm xorazmshohlari, Tohariston va Chochning tegin va tudunlari va hatto G‘arbiy Turk xoqonligi-yu, Turgash xoqonligining xoqonlari har doimo ham arablar va islom diniga bo‘lgan

munosabatlarida faqat salbiy holatda bo‘lmaganliklarini kuzatishimiz mumkin. Bunga quyidagilarni misol qilib keltirish joiz bo‘ladi: Sug‘d ixshidlari garchi Arab xalifaligiga qarshi urushayotgan tomon bo‘lsa-da, ayrim holatlarda Xuroson noiblari tomonida turib mintaqadagi beqarorlikka qarshi choralar qo‘llashgan. Jumladan, 689-704 yillarda Termizda isyon ko‘targan Muso harakatini bostirishda Sug‘d ixshidi Tarxun (700-710) Xuroson noibi Mufaddal ibn al-Muhallab ibn Abu Sufraga (82-85 / 702-704) yordam berib, Xuroson noibligi siyosatining mahalliy aholiga nisbatan yumshatish choralari izlagan. Bundan tashqari, 750 yilda Buxorxudot Qutayba ibn Tug‘shoda (739/740 -753) Abbosiylar targ‘ibotga qarshi bosh ko‘targan Sharik ibn Shayxni bostirishda Abu Muslimga yordam berdi. [13. -B.347, 95-113]. Bu holatlar tarixda hali o‘zining holis bahosini olgan emas. Bu o‘sha davr qarashlari bilangina baholanishi mumkin xolos. Ehtimol shu yo‘l bilan mahalliy hukmdorlar ichki vaziyatni o‘nglash, o‘z xalqining tinchligi va farovonligi uchun bu harakatlarini to‘g‘ri deb anglab yetgan bo‘lsalar kerak.

Tarixiy jarayonlar kesimida VIII asr o‘rtalariga qadar Xuroson, Toxariston, Chag‘oniyon, Sug‘d, Ustrushona, Choch, Farg‘ona, Xorazm, Koshg‘ar kabi Markaziy Osiyoning yuksak iqtisodiy, betakror madaniy va ma‘naviy muhiti shakllangan tarixiy-madaniy o‘lkalariga islom dinining kirib kelishi hamda bu hududlarning Arab xalifaligi tarkibiga kiritilishi yangi bir davriy bosqichga asos soldi [14. -B.140-145].

Garchi islom dastlab dini qurol, so‘ngra ma‘rifiy targ‘ibot va tashviqot orqali joriy etilgan bo‘lsa-da, qadimdan o‘ziga xos ma‘naviyat va ma‘rifat egalari bo‘lgan Markaziy Osiyo xalqlari asta-sekin islom dinining yuksak tamoyillarga asoslangan aqoidlarini qabul qilib, o‘z madaniyatlarini islom madaniyati bilan uyg‘unlashuvi sari yo‘l tutdilar. Ilk o‘rta asrlarning so‘nggi bosqichi, ya‘ni VIII asr avvalidan boshlab, mintaqada islom dini asoslari joriy qilina boshlandi. Dastlab mahalliy hukmdorlar, so‘ngra aholi orasida islom dinini tarqalib, yangi ma‘rifiy maskanlar paydo bo‘ldi. Zardushtiylar, nasroniylar va hatto moniylarning ibodatxonalari o‘rniga masjid va madrasalar bunyod etildi. Agar tarixni to‘g‘ri talqin etish zarur deb bilsak, Arab

xalifaligi yurishlariga berilayotgan bahoda ham xolis bo'lishimiz zarur bo'ladi. Xususan, bu yurishlar natijasida joylardagi zardushtiylik ibodatxonalari buzilib, o'rniga masjidlar bino etilgan edi. Mahalliy rasmiy yozuvlar (sug'diy, xorazmiy, boxtariy)da ish yuritish to'xtatildi. Asrlar davomida to'plangan boy meros va madaniy boyliklar talon-taroj qilindi. Dunyoviy ilm sohasi vakillari ta'qibga olindi. Ya'ni Abu Rayhon Beruniy ta'kidlagandek, "(Xuroson noibi – A.O.) Qutayba (ibn Muslim al-Bohiliy hijriy 86-96, milodiy 705-715 yillar boshqaruvidagi davrda – A.O.) Xorazm (nafaqat Xorazm sug'diy, boxtariy va boshqa – A.O.)) xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o'rgangan va bilimini boshqalarga o'rgatadigan kishilarni butkul yo'q qilib yuborgan edi" [15. - B.70]. Keyingi bosqichda bu yo'qotishlarni to'ldirish zarurati paydo bo'ldi. Bu jarayon bir necha asrlar davom etdi.

Markaziy Osiyoning, xususan uning o'zagi bo'lgan Movarounnahrning Arab xalifaligi tarkibiga kiritilishi esa mintaqadagi tarixiy jarayonlarni yangi bosqichga olib chiqdi. Arab qo'shinlari tarkibida kirib kelgan islom dini targ'ibotchilari Movarounnahrda shakllangan va asrlar davomida mavjud bo'lgan yuksak madaniyatdan umumli foydalanish zaruratini his qildilar. Ular bu ilg'or madaniyatni umumislom madaniyatining bir qismiga aylantirishda o'zaro uyg'unlashuv yo'lidan bordilar. Turli qiyinchiliklar va to'siqlarni yengish uchun Movarounahrga kelib o'rnashgan ayrim arab zodagonlari va din peshvolari mahalliy halq manfaatining himoyachilariga aylandi. Bu orasida Abu Sayda, Rabi' ibn Imron at-Tamimiy, al-Qosim ash-Shayboniy kabi shaxslar bor edi [16. - B.95-103, 347].

Bundan tashqari, ilg'or fikrlaydigan, islom g'oyalari uchun kurashuvchi musulmonlar orasida Abu Said, imom Ibrohim, Xoris Ibn Surayj kabi radikal o'zgarishlar tarafdorlari paydo bo'ldi. Ular mahalliy zodagonlar bilan birga mintaqadagi boyliklarni olib chiqib ketish emas, ko'proq shu yerda to'planish iqtisodiy jihatdan o'zini oqlaydi, deb hisoblaganlar. Bu o'z navbatida hatto arablararo ixtiloflar va qurolli to'qnashuvlarga sabab bo'ldi [17. - B.101-109].

Abbosiyalar hukmronligi davrida (VIII asrning ikkinchi yarmidan) Movarounahrni islomlashtirishda mahalliy hokimlar, zodagonlar arab zodagonlari va diniy ullamolari bilan hamkorlik qilishdi. Hattoki, xalifalik qo‘shinlarini va xalifalarning tansoqchilari orasida movarounahliklar salmoqli o‘rin tutdi [18. -B.168].

Arab xalifaligidan tashqari Xitoyning Tan imperiyasi ham Markaziy Osiyo hududlarini egallash da‘vosi bilan yashar edi. Bu vaziyatda Tan imperiyasi Farg‘ona ixshidi va Shosh maligi o‘rtasidagi ixtilofdan foydalanib, bu hududlarni egallashga urindi. 751 yilda koreys millatiga mansub, Xitoy generali Gao Syan-szi boshchiligidagi qo‘shin uyg‘urlar va Farg‘ona ixshidi madadi bilan yurish boshladi. Bundan xabar topgan Abu Muslim ularga qarshi Ziyod ibn Solih boshchiligida arab va markaziyosiyoliklardan iborat qo‘shinni jo‘natdi. Talas yaqinidagi jangda Xitoy qo‘shinlari tor-mor etildi [19.- B.21]. Bu g‘alaba Markaziy Osiyoni Xitoy tajovvuzidan saqlab qoldi. Abu Muslimni esa Movarounahrda Arab xalifaligi va islom manfaatlari himoyachisiga aylantirdi.

Aslini olganda, Talas jangida Markaziy Osiyoda gegemonlik uchun Xalifalik va Tan imperiyasi manfaatlari to‘qnashganligini ko‘rsatadi. Avvaliga bir-biriga dushman bo‘lgan Arab xalifaligi va Markaziy Osiyo kuchlari yangi xatar oldida, umummanfaatlar yo‘lida birlashishga majbur bo‘ldilar. Hatto xalifalikka raqib bo‘lgan turkiylar: turkash va qarluqlar ham arab qo‘shinlari tomonida kurash olib bordi [20. - B.19]. Bu esa mintaqa taqdirini hal qilishda muhim o‘rin tutdi. Tan imperiyasi talofat ko‘rib, Arab xalifaligi Movarounahrda o‘z mavqeini yanada tikladi.

Yana bir e‘tiborli jihati, xalifalik ma‘murlari tomonidan Bag‘dod va Damashq kabi shaharlarga olib ketilgan markaziyosiyoliklar taqdiri edi. Ularning ayrimlari janglarda xalok bo‘lgan bo‘lsa, boshqa bir guruhi, ya‘ni g‘ulomlar xalifa amaldorlari ishonchini oqlab, tan soqchilikdan tortib hukmronlik darajasigacha ko‘tarilgan. Tabariyning qayd etishicha: “Ubaydulloh ibn Ziyod olib kelgan 2000 buxorolik kamonchilarning har biri yog‘ochdan yasalgan o‘qlar (nushshab) otuvchi a‘lo darajadagi merganlar” bo‘lishgan [21. - B.44]. Bu g‘ulomlar Xalifaning maxsus

gvardiyasiga ham jalb qilingan. O'z harbiy mahoratlari tufayli o'rtaosiyolik asirlar hukmdor darajasiga qadar ko'tarilganlar. Jumladan, hijriy 254-292 (868-905) yillarda To'luniylar xalifalikda birinchilardan bo'lib, Misr va Suriyada mustaqil sulolaga asos solishgan [22. - B.74-75]. Turk harbiysi Muhammad ibn Tug'j avlodlari Ixshidiylar sulolasiga asos solib, bu sulola deyarli 35 yil (323-358 – 934/935-968/969) davomida Misr va Suriyada hukmronlik qilgan [23. - B.75-77]. Shimoliy-g'arbiy Eron (Ozarbayjon)da, kelib chiqishi Ustrushona turklaridan bo'lgan Abus-Sajiyning o'g'li Muhammad 880 yilda Xalifalik tomonidan Ozarbayjon hokimi etib tayinlangan. U va uning avlodlari – Sajiyalar sulolasi bu yerda 929 yilgacha hukmronlik qilishgan [24. - B.455]. Bu yana bir bor harbiy salohiyatga ega Markaziy Osiyo vakillari bo'lgan shaxslarning xalifalikda hukmdorlik darajasiga qadar ko'tarilganligini isbotlaydi. Tiklanish ishlari dastlab me'morchilikda ko'zga tashlanadi. Islom dini uchun xizmat qiladigan muassasa va inshootlarni bunyod etilishida muayyan darajada mahalliy an'analarga xos me'moriy yechimlar saqlab qolindi. Yangi masjid va madrasalar tarhida Yaqin Sharq va mahalliy me'morchilik an'analari xos unsurlar (gumbazlar, peshtoqlar, islmiy naqshlar) uyg'unlashtirildi [25. – B.70-71]. San'at asarlari yaratishda sug'diy, turk va arab motivlari uyg'unlasha bordi [26. - B.81-83].

Markaziy Osiyo xalqlarining Arab xalifaligi tarkibiga kiritilishi tomonlarning madaniy-ma'naviy va ilm-fan sohalarida o'zaro ta'sir ko'rsatishiga zamin yaratdi. Bu hodisa keyingi asrlarda, xususan IX-XII asrlardagi taraqqiyot davrida umummusulmon va jahon sivilizatsiyasi xazinasiga munosib hissa bo'lib qo'shildi.

O'zaro uyg'unlashuvning yana bir jihat shunda ediki, azaldan Markaziy Osiyo hududi Buyuk ipak yo'li chorrahasida joylashgan edi. Bu esa asrlar davomida mazkur hududda integratsion va etnomadaniy jarayonlarning jadal kechishini ta'minlagan edi. Ayniqsa, bu zamin xalqlari ichki tuyg'usi (mentaliteti)ga o'ziga xos milliy murosa va diniy bag'rikenglik (tolerantlik) an'analari to' islom dini qaror topguniga qadar shakllanib ulgurgan edi. Bepoyon hududdagi o'troq va ko'chmanchi elatlar – saklar, qang'arlar, dahlar, kushonlar, sug'diylar, xorazmiylar, boxtarlar, toxarlar, parfiyaliklar,

margʻiyonaliklar, chochliklar, fargʻonaliklar, usunlar, uygʻurlar va xoqonlikning turkiy qabilalari zardushtiylik, nasroniylik, buddaviylik, moniylik va tangrichilikka eʻtiqod qilib, tarixning turli davrlarida oʻzaro qorishiq madaniyatlari doirasida yashashga koʻnikkan edilar [27. - B.55-58].

VIII asr boshlaridan Movarounnahrda mahalliy hukmdorlarning tamgʻalari va tangalarda arab yozuvli islomiy bitiklar zikr etila boshlandi. Xususan, meʻmorchilik bezaklari va naqshlarida, pul birligi fulslarda, hunarmandchilik buyumlarida, tikuvchilik, toʻquvchilik, kashtachilikda islomiy “bismilloh”, “Alloh rabbiy”, “Huvalloh” kabi kalomalar oʻrin topdi [28. - B.22-25]. Masalan, VIII asr boshlaridan Sugʻdda xitoy namunasidagi tangalar oʻrnini arab yozuvli islomiy tangalar egalladi. Bu fulslarda islomiy “bismilloh” kalomi joriy etildi. Xususan, Kesh ixshidi tangalari yuzasida “ixshid / dehqon/ Keshsh” va orqasida “Bu fuls Keshda zarb qilingan” jummalari arab tili va yozuvida chekilgan edi [29. - B.54,130-158]. VIII asrning ikkinchi yarmidan Sugʻdda mahalliy sugʻdiy til va yozuvi oʻrniga mahkama ishlarida arab tili hamda yozuvining kirib kelayotganligini kuzatiladi.

VIII asrning ikkinchi yarmidan mahalliy tillar (sugʻdiy, xorazmiy, boxtariy, qadim turkiy) va yozuvlar (sugʻdiy, xorazmiy, boxtariy, turk-run) oʻrniga mahkama ishlarida arab tili hamda yozuvi joriy etila boshlandi. Bu yozuvni oʻrganish mahalliy aholi uchun murakkablik tugʻdirmagan. Chunki yuqorida aytilganidek, arab yozuvi va mahalliy yozuvlarimizning kelib chiqishi bir tarmoq oromiy yozuviga borib taqalar edi.

Mintaqada islom dinining tarqalishi davriga oid sugʻdiy tili yozma manbalardan biri turkumi Mugʻ arxividir. Arxivdagi V 12 va B 29 raqamli hujjatlarning arab tilida bitilganligi [30. - B.16,26] Sugʻd hukmdorlari devonxonasi arab tilidan xabardor kotiblar boʻlganligini isbotlaydi. Arxivning I.1 hujjati – arablar vakili Abd ur-Rahmon ibn Subhning Panch hokimi Devashtichga yoʻllagan nomasi oʻziga xos boʻlib, noma boshlanmasi islom uchun anʻanaviy “bismillahir-rahmanir-rahim” kalimasining sugʻdiy shakli “parnam bagʻi damdanak” deb boshlangan. [31. – B.222]. Bu esa

Xuroson noibligi tomonida sugʻdiy yozuv va tilini biladigan kotiblar boʻlganligini dalillaydi.

Arablar va islom dini taʼsirida sugʻdiy orasida islomiy ismlar rusm boʻla borgan. Jumladan, Buxorxudot Tugʻshoda oʻz oʻgʻlini Qutayba deb nomlaydi. Sugʻd ixshidi Gʻurakning bir oʻgʻli islomni qabul qilgach, Banichur ismini Yazid ismi bilan toʻldiradi. Arablar va islomga oʻtgan sugʻdiy ham asosan islomiy nomda boʻlganlar. Bular al-Muxallab, Abu Xadija Jilon ibn Varrad as-Sugʻdiy, Amr al-Fadusbon as-Sugʻdiy al-Buxoriy, Ato at-Dabusiy va boshqalar [32. – B.342-441]. Asir sifatida olib ketilgan sugʻdiy va turkiy yigitlar xalifalarning tan soqsilari, qoʻmondonlar, diplomatlar va hatto davlat rahbarlariga aylandilar. Misrda hukmronlik qilgan Tuluniylar va Ixshidiylar shular jumlasidandir. Islom dini targʻiboti uchun jonbozlik qilgan sahobalar esa mahalliy aholi vakillari bilan qon-qardosh boʻlib, hozirda saidlar va xoʻjalar deb ataluvchi ijtimoiy-etnik qatlamni tashkil qilganlar.

Xalifalikning ulkan geosiyosiy va madaniy imkoniyatlari natijasida xanafiy ulamolar Abu Hafs an-Nasafiy, Abu Zayd ad-Dabusiy, faqihlar Abu Nasr al-Iyodiy, Abu Mansur al-Motrudiy, Abu Barokat an-Nasafiy kabilar yetishib chiqdi. Ular islom dini va madaniyati rivojiga katta hissa qoʻshdilar [33. - B.424]. Qolaversa, movarounahrliklarning mintaqaga islom dinining yoyishdagi xizmatlari ham katta boʻldi. Hijriy 94 (712/713) yilda Buxoroda ilk masjid ochilgan boʻlsa, [34. -B.124-127] keyinchalik mintaqada yuzlab masjid madrasalar qad rostladi. Bu esa, Movarounahr shaharlarini islom dini madaniyati markazlariga aylantirdi. Marv, Buxoro, Samarqand, Nasaf, Kesh kabi shaharlar butun islom dunyosining madaniy markazlari sifatida boʻy koʻrsatdi. Markaziy Osiyoning musulmon savdogarlari tijoratdan tashqari Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Ural va Volga boʻyi hamda Shimoliy Kavkazda islom dini targʻiboti bilan ham shugʻullandilar [35.-B.146].

Xulosa qilib aytganda, dastlab qurol yoʻli bilan kirib kelgan islom dini, keyinchalik mahalliy va arab madaniyatlari uygʻunligida Markaziy Osiyo xalqlarining yuksak maʼnaviyati, maʼrifati va madaniyati uchun zamin yaratdi. Markaziy Osiy,

xususan Xuroson va Movarounnahr islom olamining eng ravnaq topgan mintaqasi sifatida jahon tamaddunidan munosib o‘rin oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ataxodjajev A. Ilk o‘rta asrlar Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida turk-sug‘d munosabatlari . – Toshkent: ART-FLEX, 2010. – 40-41 betlar.
2. Rtveladze E.V. Великий Шелковый путь. // Энциклопедический справочник. – Toshkent.: O‘zME, 1999. – С. 77.
3. Ataxodjajev A. Sug‘d va arab sivilizatsiyalarining o‘zaro ta’siri // O‘zbekistonning islom sivilizatsiyasi rivojiga qo‘shgan hissasi. –Toshkent – Samarqand: Imom Buxoriy respublika ilmiy-ma’rifiy markazi nashriyoti, 2007. 262-263-betlar.
4. Dandamaev M.A., Lukonin V.G. Культура и экономика древнего Ирана. – Москва: Наука, 1980. С. 280-281.
5. Oranskiy I.M. Процессы взаимодействия иранских языков с неиранскими / Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – Москва: Наука, 1979. С. 38-39.
6. Livshis V.A., Xromov A.L. Согдийский язык / Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – Москва: Наука, 1981. – С. 371.
7. Fridrix I. Istoriya pis‘ma. – Moskva: Nauka, 1979. – S. 105-108.
8. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997, b.22-39.
9. Shyuven P.O Византийских посольствах к первым Тюркским правителям Согда (проблемы ономастики и топонимики) / Пер. с французского М.И. Филанович // Общественные науки Узбекистана. – 1995. – № 1–3. – С. 33–38.
10. Bolshakov O.G. История халифата. Книга 1. Ислам в Аравии (570-633). – Москва: Наука, 1989. – С. 216.
11. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994. – 154-bet.
12. Gibb N. A. R. The Arab conquests in Central Asia. – London, 1923. – P. 15.
13. История ат-Табари / Пер. с араб. V.I. Belyaeva с допол. O.G. Bolshakova, A.B. Khalidova. – Ташкент: Фан, 1987. С.347, 95-113; Kadirova T. Из истории

крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. – Ташкент: Фан, 1965. С.114.

14. Ataxodjayev A. Ilk oʻrta asrlar Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida turk-sugʻd munosabatlari. – Toshkent: ART-FLEX, 2010. – 140-145 betlar.

15. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar (Osar ul-boqiya). 1-jild. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2020. – 70-bet.

16. Istoriya at-Tabari / Per. s arab. V.I. Belyaeva s dopol. O.G. Bolshakova, A.B. Xalidova. – Tashkent: Fan, 1987. S. 95-103, 347; Ataxodjayev A. Ilk oʻrta asrlar Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida turk-sugʻd munosabatlari. – Toshkent: ART-FLEX, 2010. – 145-bet.

17. Kadirova T. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. – Ташкент: Фан, 1965. С. 101-109.

18. Ахупова Н. Тюрки в системе государственного управления арабского халифата. – Баку: Элм, 2004. – 168 с.

19. Ibn al-Asir. Al-Kamil fi-t-taʻriх. Полный свод истории. Избранные отрывки / Пер. с араб., прим. и коммент. P.G. Vulgakova. Доп. к пер., прим. и коммент., введ. и указ. Sh.S. Kamoliddin. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – С. 21.

20. Kamalov A.K. Камалов А.К. Тюрки и иранцы в Танской империи (618-907 гг.): Автореф. дисс. ... док. истор. наук. – Алматы, 2008. – С. 19.

21. История ат-Табари. – С. 44.

22. Bosvort K.E. Мусульманские династии. – Москва: Наука, 1971. - С. 74–75.

23. Bosvort E.K. Мусульманские династии. - С. 75–77.

24. Bosvort E.K. Мусульманские династии. - С. 127–128; Саджиды // Советская Историческая энциклопедия. Том 12 (Репарация – Славяне). – М.: Изд. Советская энциклопедия, 1969. – С. 455.

25. Abdullaev N. Oʻzbekiston va islom madaniyati / Oʻzbekistonning islom sivilizatsiyasi rivojiga qoʻshgan hissasi. – Toshkent – Samarqand: Imom Buxoriy respublika ilmiy-maʼrifiy markazi nashriyoti, 2007. 70-71 betlar.

26. Gyul E. Диалог культур в формировании исламского искусства // О‘zbekistonning islom sivilizatsiyasi rivojiga qo‘shgan hissasi. –Toshkent – Samarqand: Imom Buxoriy respublika ilmiy-ma’rifiy markazi nashriyoti, 2007. 81-83-betlar.
27. Ataxodjyev A. Sug‘d va arab tamaddunlarining o‘zaro ta’siri hamda yaqinlashuvi // Toshkent islom univermiteti. Ilmiy-tahliliy axborot. 4-son. – Toshkent, 2007. 55-58-betlar.
28. Munavvarov Z.I. O‘zbekiston – islom sivilizatsiyasining muhim markazi // O‘zbekistonning islom sivilizatsiyasi rivojiga qo‘shgan hissasi. –Toshkent – Samarqand: Imom Buxoriy respublika ilmiy-ma’rifiy markazi nashriyoti, 2007. – 22-25 betlar.
29. Smirnova O.I. Каталог монет с городища Пенджикента. – М.: Наука, 1963. – С. 54, 130–158 (каталог № 799-989).
30. Freyman A.A. Согдийский документы с горы Муг. Вып. 1. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. –Москва.: ИВЛ, 1962. – С. 16,26.
31. Smirnova O.I. из истории Согда. – Москва: Наука, 1970, с. 222; Согдийский документы с горы Муг. выпуск 2: Юридический документы и письма. Чтение, перевод и комментарий В.А.Лившица. – Москва: Изд. Вост. лит., 1962. – С. 111-112.
32. История Табари. – С. 342-441 (коментарий).
33. Buyuk yurt allomalari / tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi U. Uvatov. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. – 424 b.
34. Narshaxiy, Abu Bakr Muhammad ibn Ja’far. Buxoro tarixi / A. Rasulov tarj. // Meros turkumi. – Toshkent: Kamalak, 1991. – 124–127 betlar.
35. Ataxodjyev A. Ilk o‘rta asrlar Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida turk-sug‘d munosabatlari . – Toshkent: ART-FLEX, 2010. – 146-bet.

Процесс интеграции Туранской и арабской цивилизаций в период раннего средневековья

Аннотация: В данной статье анализируются процессы, связанные с внедрением ислама с Аравийского полуострова в историко-культурные регионы Центральной Азии - Хорасан и Мавераннахр в эпоху раннего средневековья (вторая половина VII - середина VIII вв.). Описывается новый этап мировой и региональной цивилизации – процесс гармонизации эпохи исламского просветительства и культуры с просвещением и культуры Мавераннахра, а также его высокая цивилизационная значимость. Отмечен факт того, что присоединение Мавераннахра и Хорасана к исламской цивилизации становится важным процессом для развития мировой цивилизации.

Ключевые слова: Центральная Азия, Аравийский полуостров, Арабский халифат, Мавераннахр, раннее средневековье, гармонизация цивилизации, культура, религия, зодчество, искусство и письменность.

The process of harmonizing Turan and Arab civilizations in the early Middle Ages.

Abstract: This article analyzes the processes related to the introduction of Islam from the Arabian Peninsula to the historical and cultural regions of Central Asia - Khorasan and Movarunnahr in the early Middle Ages (second half of the 7th century - middle of the 8th century). The article discusses the spread of Islam to countries in a specific stage of development and its consequences. This work reflects the convergence process of the era of Islamic enlightenment and culture, which was considered a new stage of the civilization of the world and the region, with the enlightenment and cultural values of Movarounnahr, and its high civilizational significance was reflected. The joining of Movarunnahr and Khurasan to the Islamic civilization is noted as an important event for the development of world civilization.

Key words: Central Asia, Arabian Peninsula, Arab Caliphate, Movarounnahr, early Middle Ages, civilization, integration, culture, religion, architecture, art and writing.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14288125>

Yernur Rakhimov

Senior Researcher, Department of the History of Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan
Acting Associate Professor, International University of Astana, PhD
e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru

Ainur Akzhasarova

Head of the Department of the History of Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan, Master of History
e-mail: ainur_7@mail.ru

THE LEGACY OF KANYSH IMANTAEVICH SATPAEV IN THE MUSEUMS OF KAZAKHSTAN

Annotation. The article is devoted to the 125th anniversary of the birth of the outstanding geologist, the first president of the Academy of Sciences of the Kazakh

SSR, the famous statesman and public figure Kanysh Imantaevich Satpayev. The purpose of the study: to study and popularize the life of Kanysh Satpayev on the basis of museum materials. Based on the museum collections of the Memorial Museum of Academician K.I. Satpayev at the Academy of Sciences of Kazakhstan in Almaty, the Bayanauli Memorial Museum of Academician K.I. Satpayev, the house Museum of K.I. In the village of Karsakpai, Ulytau region, the main stages of the life path and scientific activity of an outstanding geologist have been studied and determined. Based on the overview analysis of K. Satpayev's museum collections, the stages of the life path, scientific and political activities of the outstanding geologist scientist are reflected. The author identifies the actual problems of preserving, studying and popularizing scientific creativity and the material heritage of Kanysh Imantaevich.

Key words: Satpayev, Museum, geology, Karsakpai, Zhezkazgan, Academy of Sciences of Kazakhstan, collection, photographic documents, works, personal belongings.

Introduction. Exhibition activities in museums are one of the most important means of promoting historical and cultural heritage. A priority direction of the exhibition work of the National Museum of the Republic of Kazakhstan is the creation of exhibitions dedicated to the memory of outstanding personalities of Kazakhstan. On April 19, 2014, the National Museum of the Republic of Kazakhstan opened the exhibition «Pride of the Nation», dedicated to the 125th anniversary of the outstanding scientist-geologist K. Satpaev. The exhibition was organized from the collections of the memorial museum of Academician K.I. Satpaev, the Bayanaul Memorial Museum named after K.I. Satpaev, and the house-museum of K.I. Satpaev in the village of Karsakpay. The exhibition included photographic documents, personal belongings, and awards of the scientist.

Image 1. View of the exhibition dedicated to the 125th anniversary of K.I. Satpayev

Materials and methods of research. The article uses museum materials from the collections of the memorial museum of Academician K.I. Satpayev, the Bayanauli Memorial Museum named after K.I. Satpayev, the house museum of K.I. Satpayev in the village of Karsakpai, publications. The method of structural analysis of museum collections of the memorial museum of academician K.I. Satpayev, the Bayanauli Memorial Museum named after K.I. Satpayev, the house museum of K.I. Satpayev in the village of Karsakpai was used; classification of collections and exhibits of the museum.

Discussion. Medeu Sarsek was one of the first to write about the academician's life and scientific path in the book "Satpayev", published in 1980 in Moscow. In 1963, on the advice of A. Margulan, he began studying the personality of K. Satpayev. When writing the book, there was a personal archive of Kanysh Imantaevich, stored at the Geological Institute, funds of archives and museums, memoirs of colleagues and fellow countrymen. In 1988-2010, the book on the biography of K. Satpayev was supplemented with new data and re-published nine times in Kazakh and Russian: "Kazaktyn Kanyshy" [1], "Satbayev planetasy" [2], "Kanysh aga" [3], "Satbayev" [4]. The political, social and scientific activities of K. Satpayev were highlighted in their writings by E.A. Buketov [5], K. Salykov [6], G.O. Batyrbekova [7]. Some aspects of

K. Satpayev's activity are covered in the publications of Sh. Shokin [8], A.Bragin [9], I.T.Lofovsky [10] and others.

Results. Kanysh Imantayevich Satpayev was born on April 12, 1899 in Pavlodar district of Semipalatinsk region. Kanysh studied first at the aul school, then at the two-grade Russian-Kazakh school in Pavlodar. In 1918, he graduated from the Seminary of Teachers in Semey, having passed the exams externally. Satpayev spent the years 1920-1921 in his native lands, where he returned to kumysotherapy. During this period, he was working on compiling a "Textbook on algebra for Kazakh schools in his native language." The manuscript of the textbook was discovered by M. Sarsekeev when he studied the personal archive of the academician. The manuscript consists of 1642 pages. In the preface of the textbook, the author points out that the difficult situation of Kazakh schools at the beginning of the twentieth century prompted the compilation of a textbook on algebra: the curriculum of schools, teacher training were unsatisfactory, there were not enough personnel and there were no textbooks in the Kazakh language [10, P. 49].

A reprinted version of the textbook is presented at the exhibition. A significant part of the exhibition consisted of photographs covering his childhood years in Bayanaul, student life at Tomsk Technological University. After graduating from the Tomsk Polytechnic Institute, the young specialist was sent to the Atbasar Non-ferrous Metals Trust by the head of the geological department, and the next section characterizes the beginning of his work - conducting exploration work in Karsakbai [2, p. 9]. The history of the development of copper deposits in Kazakhstan dates back to 1906. Atbasar Copper Mines JSC was established in London, which bought up the mines of Zhezkazgan. This company also bought out iron mines, lime quarries, and coal deposits in the Baikonur area.

In 1913, the British began construction of a copper smelter in the Karsakbai tract, the equipment and mechanisms necessary for the Zhezkazgan, Karsakbai, and Baikonur industries were delivered by narrow-gauge railway from the Zhosaly station.

The exhibition contains archival documents related to JSC "Atbasar copper Mines": correspondence with the company "Gerhard and Gay" on the supply of equipment for the Atbasar plant from 1914, a letter to the Steppe Governor-General from the Ministry of Internal Affairs on the merger of JSC "Spassky Copper Ores" and JSC "Atbasar Copper Mines", a message to Mr. District Engineer From the miner of the Spassky Copper Smelter K.E. Karno, a message about the strike of Kazakhs working at the mine furnaces of the Spassky plant on June 12, 1912, demanding an increase in wages. British entrepreneurs failed to complete the plant, but in its place in the Karsakpai-Asha tract on the banks of the Kumola River, the Soviet government opened a copper smelter.

So, in 1928, the first alloy of red copper was obtained in Karsakbai. Further expansion of production in Ulytau became possible after the establishment of copper ore reserves by geologist Kanysh Satbaev. Thanks to his geological research, the Zhezkazgan Mining and Metallurgical Combine was built in the 30s of the twentieth century. During the Second World War, a secret workshop No. 1 was opened at the Karsakpai plant, which produced 72-mm mine hulls. The order of January 15, 1942 on the establishment of a plan for the production of ammunition elements for the 1st quarter and January 1942 in the amount of 20 tons / piece, also the mine case is shown at the exhibition. Among the materials related to the period of his work in Karsakpai, there are copper samples, a badge-pass to the Atbastsvetmet plant, a manuscript by K.I. Satpayev "Power, technical standards and norms of equipment production at drilling operations of the Zhezkazgan Mining Complex for 1936", production characteristics for senior drilling foreman Tungyshpaev Murzabek, compiled by the head of the Geological Department.

The book "Bolshoy Zhezkazgan", published in Moscow in 1934, is of great value. The book "Bolshoy Zhezkazgan" is a transcript of the session of the USSR Academy of Sciences, where the issue of Bolshoy Zhezkazgan and the Greater Altai was specifically considered. This scientific meeting played a crucial role in the

development of the copper region. In 1941, Kanysh Imantaevich was appointed director of the Geological Institute, a year later he became the head of the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences. It is known that Kazakhstan made a significant contribution to the victory in the Great Patriotic War. Under the guidance of K. Deposits of molybdenum, manganese, coal, iron, and lead have been discovered and developed by Satpayev. In December 1942, Kanysh Imantaevich wrote on the pages of the newspaper *Kazakhstanskaya Pravda* in a Letter to the Kazakhstani front-line soldiers that every 9 out of 10 bullets striking the fascists were cast from Kazakhstani lead. In 1942, the Zhezdinsky manganese mine was opened.

At the beginning of the war, the German army occupied Ukraine and the Caucasus, where the main manganese deposits in the Soviet Union were located. These deposits yielded more than 90 percent of the manganese ore used to create armored tank steel. On August 29, 1941, a meeting of the USSR Council of People's Commissars was held dedicated to the search for new manganese deposits. The People's Commissar of Ferrous Metallurgy is contacted by Kazakh geologist K. Satpayev said that in 1928, during geological exploration, he discovered manganese deposits in Zhezkazgan. Under his leadership, the exploration team conducts research in this area, sends preliminary calculations to the People's Commissariat of Ferrous Metallurgy. In the autumn of 1941, a commission from Moscow came to Zhezdy, which concluded that manganese was available in Zhezdy, but exploration work needed to be carried out, and the available stock was based on insufficient material."

The exhibition contains an official letter from Kanysh Satpayev addressed to I.I. Malyshev, Head of the Committee on Geology at the Council of People's Commissars of the USSR. In this letter, K.Satpayev points out in detail and in detail his disagreement with the decision of the TKZ on the development of the Zhezdinsky and other manganese ore deposits on the territory of Zhezkazgan: "...The tense situation with manganese dictated the need for the early development of the Zhezdinsky and other manganese deposits in the Zhezkazgan district, located near the road line in an

industrially populated area and possessing significant reserves of high-grade oxidized manganese ores." [13, revenue book No. 13105].

The content of the letter characterizes his struggle to open a nest. The Zhezdinsky deposit was discovered in a few months and provided manganese ore to the entire defense industry of the USSR. The complex of geological instruments of Kanysh Imantaevich is of interest. These are a helmet, a geological hammer, a mountain compass, a scale ruler, a magnifying glass, a stereoscope, a planimeter, a tape measure, a microscope, a pen, manuscripts and documents, a writing instrument, etc. The collection of minerals collected by Kanysh Imantaevich has been preserved. One part of the exposition consists of written sources presented by documents of his political and scientific activities.

In June 1946, Satpayev was elected the first president of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, and then an academician of the USSR Academy of Sciences. In the same year, he was elected a deputy of the Supreme Soviet of the USSR. This is evidenced by the following documents: certificate of the President of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Honored Scientist of the Kazakh SSR, membership cards, certificate of a member of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, certificate of a deputy of the Supreme Soviet of the USSR, mandates, etc. A set of photographs reflecting his activities at that time is presented in chronological order: with scientists, geologists, party leaders, delegates of the Supreme Soviet of the USSR. In photographs taken during a business trip as part of the deputies of the Supreme Soviet of the USSR to London in 1947, the academician is depicted in a hat and coat.

Image 2. K.I. Satpayev's coat on exhibition at the National Museum.

Currently, the coat is kept in the museum. In 1966, to the Memorial Museum of Academician K. In Bayanaul, the scientist's family handed over his personal belongings in the amount of 44 units. The museum has preserved a list of transferred items. Number 12 indicates a drape coat that Kanysh Imantaevich wore in the late 1940s - early 1950s. The coat is brown, has a straight cut, double-breasted, turn-down collar with lapels. Internal side pockets [12, Act No. 2 of 11/24/1966, receipt book No. 13]. The next museum item is a rectangular travel suitcase with a metal clasp in the form of a keyhole. The handle is made of leather, fastened on both sides with metal brackets. Inside, the suitcase was covered with a cotton cloth (Karsakpai).

According to Meiz's daughter, Kanysh Imantaevich used a suitcase during a trip to London. A penknife presented to an academician in London in 1947 is of interest. The inscription "Satpayev" is engraved on the handle of the knife. The museum item is kept in the Memorial Museum of Academician K.I. Satpayev in Almaty. The list of 44 items transferred to the museum includes a collection of souvenirs and gifts presented to the 50th anniversary of Kanysh Imantaevich from colleagues, friends and relatives. This is the painting "Surroundings of Almaty" from the Union of Artists of Kazakhstan, the periodic table on metal from the Institute of Chemistry of the Academy of Sciences of Kazakhstan and others. The academician's dombra is of great value – a

gift from Shamshiyaban's daughter. At the request of Kanysh Imantaevich, dombra was kept in his daughter's house. He played it when he came to visit her. It is known that Kanysh Imantaevich loved to play the dombra: photographs have been preserved depicting him with a dombra in his hands. It is also known that the collector of folklore A. Zataevich managed to record 25 Kazakh folk songs performed by Kanysh Imantaevich.

Image 3. K.I. Satpayev's dombra.

The saddle, belt, and cane belonging to K. Satpayev are unique items. In 2012, a relative of T. Shashenov donated to the Bayanaul Museum a saddle used by the young Kanysh. The saddle is made of birch, the front part is inlaid with silver and colored stones. The cane was preserved and transferred to the museum by a relative of the scientist, an honorary teacher from Bayanaul G. Abylkhairova in 2010. The wooden cane is decorated with silver and carvings. Currently, the saddle and cane are stored in the Memorial Museum of Academician K.I. Satpayev in Bayanaul under No. 00763 and No. 00032 [12].

Among the scientist's personal belongings are glasses in a case, a pen, a pencil, a hat and gloves, a suit, a hat, a purse, a snuffbox, a toothbrush, an electric razor, a kese,

a silver spoon with the initials of the scientist, etc. Among the awards are the Order of Lenin, which the geologist was awarded four times: in 1940 for the discovery of the Zhezkazgan deposit, in 1945 for the mobilization of rear resources, in 1957 for the mobilization of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR for the development of virgin and fallow lands, in 1963 for the development of geological science of Kazakhstan and mineral exploration. The documentary material of K. Satpayev: the laureate of the Lenin Prize, the laureate of the USSR State Prize is exhibited.

Conclusion. The museum collection of Kanysh Imantaevich Satpayev, who made a huge contribution to the development of Russian science, is of cultural value. The exhibition "Uly maktanyshy" at the National Museum of Kazakhstan was visited by a large number of residents and guests of the capital. Within the framework of the Ult Maktanyshy exhibition, the staff of the Museum Pedagogy department held a lecture on the Day of Science of Kazakhstan and the 125th anniversary of K. Satpayev for students of secondary school No. 49. On April 19, 2024, the National Museum also hosted an international scientific and practical conference dedicated to the anniversary of Academician K. Satpayev.

Leading foreign and Kazakhstani scientists made presentations – Deputy Director of the Institute of State History Ayagan Burkitbai Gelmanovich ("The history of repression of Academician K.I. Satpayev in 1940-1950"), Director of the Institute of Geology, Earthquake-resistant Construction and Seismology of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan Aminzoda Pulod ("Contribution of K.I. Satpayev to the economic development of Kazakhstan and Tajikistan), Professor of the Geology Department of the Engineering School of Natural Resources of Tomsk Polytechnic University Yazikov Egor Grigoryevich ("Kanysh Imantaevich Satpayev – from a graduate of the Polytechnic to an academician"), leading researcher at the Institute of Geology, Earthquake-resistant Construction and Seismology of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan Mavloni S.R. ("K.I. Satpayev is an outstanding scientist and the organizer of Central Asian science"), Professor at the L.N. Eurasian

National University. Gumilyova Darkenov Kurmangali Gazezovich ("K.Sapaev: the formation of personality") and others. At the conference, scientists discussed Kanysh Imantaevich's contribution to the formation and development of science in Kazakhstan, presented new archival materials about the academic's scientific activities.

The study of museum collections presented at the exhibition "Ult maktanyshy" ("Pride of the Nation") from the funds of the Memorial Museum of Academician K.I. Satpayev at the Academy of Sciences of Kazakhstan, the Memorial Museum of Academician K.I. Satpayev in Bayanaul, the house museum of K.I. Satpayev in the village of Karsakpai, Ulytau region showed that photographic documents, manuscripts, works, personal things are an important source in popularizing the life of a scientist.

Image 4. At the conference dedicated to the 100th anniversary of K.I. Satpayev at the National Museum of the Republic of Kazakhstan.

References:

1. Батырбеков Г.О. Наследие академика к. Сатпаева по общественным наукам. Алматы, 1997. -238 с.
2. Брагин А.И. Первый академик. Алматы: Казахстан, 1989. -222 с.
3. Букетов Е.А. Жас Қаныш. Алматы: Қазақстан, 1999. -192 с.
4. Лозовский И.Т., Сипайлов Г.А. Студенческие годы Каныша Сатпаева в Томске. Томск: изд-во ТПУ, 1999. 135 с.
5. Салыков К. Каныш Сатпаев: краткая биографическая справка. - Алмат : Жибек жолы, 1999. - 32 с.
6. Сарсеке М. Қазақтың Қанышы. Алматы: Фолиант. 2018. - 960 с.
7. Сарсеке М. Планета Сатпаева. - Алматы: Өнер, 2002.- 688 с.
8. Сарсеке М. Через тернии: воспоминания-эссе о путях-дорогах к Сатпаеву. - Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2003. - 300 с.
9. Сарсеке М. Сатпаев. – Алматы: Өнер, 1989. - 445 с.
- 10.Сарсеке М. Сатбаев. Москва: Молодая гвардия, 1980. -444 с.
- 11.Чокин Ш. Путь Национальной академии наук. Алматы. Ғылым, 1996. - 256 с.
- 12.По материалам Баянаульского Мемориального музея академика К.И. Сатпаева
- 13.По материалам Дом-музея К.И. Сатпаева в поселке Карсакпай
- 14.По материалам Мемориального музеа академика К.И. Сатпаева при Академии наук Казахстана

НАСЛЕДИЕ КАНЫША ИМАНТАЕВИЧА САТПАЕВА В МУЗЕЯХ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Статья посвящена 125-летию со дня рождения выдающегося учёного-геолога, первого президента Академии наук Казахской ССР, известного государственного и общественного деятеля Каныша Имантаевича Сатпаева.

Цель: раскрытие жизнедеятельности К.И. Сатпаева на основе материалов мемориального музея ученого в Академии наук Казахстана (г. Алматы), музея К.И. Сатпаева в поселке Баянаул (Павлодарская область), а также мемориального музея в поселке Карсакпай (Улытауская область). На основе изучения коллекций данных музеев определены основные этапы жизни и научной деятельности учёного-геолога, его научной и политической деятельности. Авторы обозначили актуальные вопросы сохранения, изучения и популяризации научного творчества и материального наследия Каныша Имантаевича Сатпаева.

Ключевые слова: Сатпаев, музеи, Баянаул, геология, Карсакпай, Жезказган, Академия наук РК, коллекция, фотографии, произведения, личные вещи.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14287870>

Khusniddin Mamadaliev

Docent of the Department of History of Kimyo
International University in Tashkent

THE ROLE OF “RAHAT AS-SUDUR” OF RAWANDI IN ENLIGHTENMENT OF EVENTS IN THE TERRITORY OF UZBEKISTAN RELATED TO THE SELJUQ PERIOD

Abstract. The work “Rahat al-sudur wa ayat al-surur” of Muhammad ibn Ali ibn Sulaiman Rawandi (died in 1207 or 1247) is one of the important sources for the study of the history of the Seljuks. The work contains interesting data on the history of Uzbekistan, that is, the historical-administrative parts as Mawerannakhr, Khorezm and their adjacent regions. The work dedicated to the Seljuk rulers, and in covering the biographies of the Seljuk sultans, information is given that the mother of Sultan Alp Arslan (1063-1072) belonged to the Qarakhanid dynasty (840-1212), that Sultan Malikshah (1072-1092) married the daughter of the Qarakhanid ruler Tamgach-han (1040-1068), and that Sultan Sanjar (1118-1157) also married a Qarakhanid princess and described the details of lives of those princesses. In addition, the source gave information about attacks and wars of Seljuk rulers as Alp Arslan, Malikshah and Sanjar with rulers of Samarkand, Bukhara, Khorezm, Shash and Ferghana. In addition, the relationship between Sultan Malikshah, Sultan Sanjar and representatives of the

Qarakhanid and Anushteginid dynasties highlighted. Also, the relationship between the Khorezmshah Takish and the last Seljuk rulers is covered in the work.

In the work, also hadiths of Imam Muhammad ibn Ismail Bukhari (810-870) and Abu Isa Muhammad Termizi (824-892) are quoted, as well as excerpts from the poems of poets of Mawarannakhr who lived in the palace of the Seljuks, such as Asiruddin Ahsikati. References to “Zakhirai Kharazmshahi” of Ismail Jorjani (1040-1136) can also be seen. The composition contains data on that Sultan Sanjar wore a “zandani” dress made in the village of Zandana of Bukhara. From this, it can be seen that the Seljuks valued handicrafts made in Bukhara, Samarkand and other cities. The economic relations developed between cities of Turan and Iran in that epoch.

Despite the similarity of the enlightenment of many events in “Akhbar al-Dawla al-Saljuqiyyah” of Sadraddin Abul Hasan Ali Khusaini, this source has its own characteristics. Rawandi paid great attention to the historical role and identity of the Seljuk rulers.

In general, through the work, valuable information can be obtained about the political relations of the Seljuk dynasty with the Qarakhanid (840-1212) and Khorezmshah-Anushteginid (1097-1231) dynasties, as well as the cultural, socio-economic relations between the peoples of Turan and Iran. The work suggests that the Seljuks united Turkic, Iranian and other peoples in the distance from Shash (Tashkent, modern Uzbekistan) to Shushtar (Southern Iran). Through this idea put forward in this source, it can be concluded that the Turkic dynasties in different historical periods tried to make a great contribution to the development of human civilization by creating strong centralized states.

Written sources have a great importance in the study of any history, especially the works dedicated to the history of the certain dynasty and created in the ruling epoch of this dynasty. Nowadays some Uzbek young scientists believe that the sources are not so important in the study of history. They think that any source is a reflection of past historical events in the mind of a person. For this reason, they say that the

subjective perception is strongly manifested to interpret and describe events in the sources. Of course, the subjective aspects related to the authors, as an ideology of the state they served, personal views of the author, and stereotypes of the epoch in which they lived in, in many cases, play an important role in describing the events. However, the source gives us information about the past, so it is a great skill to consider the above factors when interpreting information in the source, that is, to know how to catch the level of the norm.

Keywords: Seljuqs, Qarakhanids, written sources, hadiths, economic relations, zandanachi, sultans, poets.

Main text. Who are the Seljuqs for the history of Uzbekistan? For a long time, the history of the Seljuq dynasty were learnt among the patterns of ideology from the Soviet era, and was not given much attention to it in the history of Uzbekistan. Soviet historians put this dynasty against the Qarakhanids. They portrayed the Qarakhanids as a more civilized, the dynasty of Turkic sedentary culture [БАРТОЛЬД, В.В. *Сочинения. Том 1. Туркестан в эпоху монгольского нашествия*. Москва 1963, с. 374], and the Seljuqs as an aggressive, warlike, uncivilized dynasty. Although some articles on the history of the Seljuq dynasty were published after the Independence of Uzbekistan by Uzbek historians, the place of the dynasty in the evolution of the Uzbek statehood was not properly evaluated [ҚОДИРОВ, Зикрилла, Садриддин ал-хусайнийнинг “ахбор ад-давлат ас-салжукиййа” асарида вазир Низомулмулк зикри. *Sharqshunoslik*, III, Toshkent 2015, b. 75–80; ҚОДИРОВ, Зикрилла, Жаннат боғларидан бир равза ва бўстон. *Moziydan sado*, III, Тошкент 2014. б. 24-36]. Today, the view on the history of the Seljuqs has changed, the history of the Seljuqs is studied as a separate subject even in school textbooks [32-33 mavzular. *Saljuqiylar, O‘zbekiston tarixi (IV asrdan – XIII asr boshlarigacha) 7-sinf o‘quvchilari uchun darslik*, Toshkent Respublika ta’lim markazi 2022, b. 118-125], but due to the lack of research on the role of this dynasty related to aspects of the history of Uzbekistan and the dominance of old views in the conclusions, the study of the subject is urgent.

The history of the Seljuqs, especially their role in historical processes took place in the territory of Uzbekistan are revealed in works written in Persian and Arabic at the end of the 12th century and the beginning of the 13th century. Among these works, we have “al-Muntazam fi tarikh al-muluk wa-l-umam” of Ibn al-Jawzi (1116-1201), “al-Kamil fi-t-tarikh” of Ibn al-Athir (1160-1233), “Mir'at az-zaman fi tarikh al-ayan” of Sibt al-Jawzi (1186-1257) enlightened the general (caliphate’s) history [IBN AL-JAWZI, Abul Faraj, *Al-Muntazam fi tarikh al-muluk wa-l-umam (in Arabic)*, Beirut 1995, v. 15, pp. 277, 290, 306, 314, 327, 340, 348, 350; v. 16, pp. 28, 31, 53, 101, 246; v. 17, p. 180; v. 18, pp. 90, 121, 134.; IBN AL-ATHIR, Izz ad-din, *At-tarih fi-l-kamil (in Arabic)*, in 11 volume, Beirut 1995, v. 8, pp. 229, 236, 240, 241, 242.; SIBT AL-JAWZI, Yusuf, *Mir’at az-zaman fi tarikh al-a’yan (in Arabic)*, Beirut 2013, v. 19, pp. 156, 444; v. 20, pp. 104, 427, 477; v. 22, p. 37] and “Akhbar ad-dawla as-Saljuqiyya” of Sadriddin Abul Hasan Ali ibn Nasir al-Husaini (1179-1225) [AL-HUSAINI, Sadr’uddin, *Akhbar ’ud-dawlat ’is-saljuqiyya (in Arabic)*, Lahore 1933; AL-HUSAINI, Sadr ad-din, *Zubdat at-tawarikh*, Beirut 1985] dedicated to the dynastical history, and also others sources written in Arabic, “Mujmal at-tawatikh wa-l-qisas” of anonym author of the 12th century, “Aghradh as-siyasa fi a’radh ar-riyasa” of Muhammad ibn Ali Katib Samarqandi (the 12th century) and “Rahat al-sudur wa ayat al-surur” of Muhammad ibn Ali ibn Sulaiman Rawandi (died in 1247) and others [Mujmal at-tawarih wa-l-qisas, Tehran 1383, p. 232-236; SAMARQANDI, Muhammad, *Aghradh as-siyasa fi a’radh ar-riyasa*, Tehran 1349; RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386] written in Persian.

Among abovementioned written sources the work “*Rahat al-sudur wa ayat al-surur*” of Muhammad ibn Ali ibn Sulaiman Rawandi (died in 1207 or 1247) is one of the important sources for the study of the history of the Seljuqs. It contains interesting data on the history of Uzbekistan, that is, the historical-administrative parts as Mawerannakhr, Khwarizm and their adjacent regions.

Muhammad ibn Ali ibn Sulaiman Rawandi was born in the half of the 6th century AH (in 550-555) in Rawand of Kashan in the family of *adib* (the writer). After the death of his father, he moved to Isfahan and other region. He supported by his uncle Taj ad-din Ahmad ibn Muhammad ibn Ali Rawandi. He entered to the service of Seljuq court. He started to write his work in 599 AH and finished in 603 AH devoting it to Seljuq sultan Ghiyath ad-din Abul Fath Kaykhosrow ibn Qilij Arslan (1192-1196 and 1205-1211).

The work covers details of the lives and activities of the Seljuq sultans, and it gives information on that the mother of Sultan Alp Arslan (1063-1072) belonged to the Qarakhanid dynasty (840-1212) [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, p. 120], that Sultan Malikshah (1072-1092) married the daughter of the Qarakhanid ruler Tamgach-han (1040-1068) [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, pp. 128, 133-134, 139-142, 144], and that Sultan Sanjar (1118-1157) also married a Qarakhanid princess and described some details of lives of those princesses [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, p. 174]. Here, the work hints at the establishment of marriage relations between the representatives of Seljuqs and Qarakhanids. Princes born from Qarakhanid princesses were considered as more worthy successors to the throne, since they were related to the Afrasiab clan on the maternal side. About wife of sultan Malikshah Turkan hatun and Sanjar's wife Turkan hatun found data also in other sources such as Husaini's work [AL-HUSAINI, Sadr'uddin, *Akhbar 'ud-dawlat 'is-saljuqiyya*, Lahore 1933, pp. 74-75, 92, 94].

Also, in the "Rahat as-sudur" the author from geographical side used the general name of region as Mawarannakhr, Turkistan, Turan, and regional names as Samarqand, Bukhara, Khwarazm (or Khwarizm), Uzkand, Jurjaniya, Zandana, Shash, Qaratakin, Nur Bukhara [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, p. 10, 14, 25, 28, 86-89, 113, 128-130, 169, 172, 203, 294, 308, 471].

The composition contains data on that Sultan Sanjar wore a “zandani” dress made in the village of Zandana of Bukhara [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, p. 260]. Zandani dress was very famous abroad of Central Asia. Narshakhi described Zandana as a place which has big citadel, market and a mosque. Every Friday there was a prayer (Friday) and a market. The cloth called “zandaniyyi” produced there. This cloth was sold to Iraq, Persia, Kirman, Hindustan and other lands. All the nobles and kings made clothes from it to themselves [Наршахи, Мухаммад, *Тарих-и Бухара Историја Бухары, Перевод, коментарији и примечания Ш.С. Камолитдина*. Saarbrucken 2019, p. 29]

From this, it can be seen that the Seljuqs valued handicrafts made in Bukhara, Samarqand and other cities. The economic relations developed between cities of Turan and Iran in that epoch.

In addition, the source gave information about relations and wars of Seljuqs’ rulers as Alp Arslan, Malikshah and Sanjar with rulers of Samarqand, Bukhara, Khwarizm, Shash and Ferghana. In addition, the relationship between Sultan Malikshah, Sultan Sanjar and representatives of the Qarakhanid and Anushteginid dynasties highlighted [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, pp. 119, 128-130, 169, 172]. Also Husaini gave more detailed information about Malikshah military campaign against Qarakhanids [AL-HUSAINI, Sadr’uddin, *Akhbar ’ud-dawlat ’is-saljuqiyya*, Lahore 1933, pp. 65-66].

Also, the relationship between the Khwarizmshah Takish and the last Seljuq rulers is covered in the work [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, pp. 169, 174, 203].

Sultan Alp Arslan wanted to go to war with Khan of Mawarennakhr. When he crossed Jayhun in 465 A.H. (1072 AD) he was attacked by the men guarding the small fortress of Barzam. Information was given about their leader, Yusuf Barzami, wounding the sultan. Yusuf was killed by *farrash* of Nishapur mosque (Jame’). In the

source, Yusuf and his people are called inferiors, they were viewed negatively. A valuable aspect of the work is that many poems presented in it.

سر الب ارسلان ديدي ز رفعت رفته بر كردون

بمرو آي تا بھاك اندر تن الب ارسلان بيني

(Translation: *Have you seen how Alp Arslan's head was raised to the height of the heavens? So come now to Merw and see the dust inside of Arslan's body* [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, p. 121])

Husaini also described more detailed the army of Alp Arslan, but the name of person who killed Seljuq ruler written as Yusuf Khwarazmi [AL-HUSAINI, Sadr'uddin, *Akhbar 'ud-dawlat 'is-saljuqiyya*, Lahore 1933, pp. 54-55]. Also Rawandi embellished own text from a literary point of view.

The sources gives information that Sultan Malikshah used weapons such as catapults (*manjaniq wa arrads*) before the siege and capture of Samarqand in 471 AH (1078-1079 AD). In this case, the ruler of Samarqand was called as khan (Shamsulmulk (1068-1080) is meant) [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, p. 121].

There is also a lot of information about Sultan Sanjar's relationships with Khwarizmshah Аццз, and the sultan's capture of Samarqand in 524 AH (1129 AD) due to the rebellion of Ahmad Khan (also used names Muhammad and Arslan Khan in other sources) in 524 AH (1129 AD), he captured Ahmad Khan and restored the Seljuq power in all provinces under his brother Malik Shah. Brief information is given about Malikshah's visit to Uzgand [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, p. 169].

It is also said that Sayyid Imam Hisam Bukhari (Umar ibn Abdulaziz ibn Moza Hisam Bukhari) who carried out the classification of the smallest and largest fatwas was among the scholars brought into Khorezm by Аццз after his attack to Marw, and other sources say that he was killed as *shahid* in the Battle of Qatwan in 536 AH (1141

AD) in Sultan Sanjar's wars against Turkic khitans [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, p. 169].

When assessing Takish's personality, it was said that he inherited the rebellion from his ancestor АЦИЗ [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, p. 370].

The work contains a separate chapter entitled Khwarizmshah's conquest of Iraq, which begins with his arrival at Hamadan in about July 1194. It contains details of the battles of Khwarizmshah with Sultan Rukniddin Toghrulbek III. But here the events mostly took place in the territory of Iran and Iraq [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, pp. 375-405]. Husaini also gave information about Takish campaign against Seljuqs [AL-HUSAINI, Sadr'uddin, *Akhbar 'ud-dawlat 'is-saljuqiyya*, Lahore 1933, pp. 184, 190-193, 197].

In the work, also *hadiths* of Imam Muhammad ibn Ismail al-Bukhari (810-870) and Abu Isa Muhammad at-Termizi (824-892) are quoted, as well as excerpts from the poems of poets of Mawarannakhr who lived in the palace of the Seljuqs, such as Asiruddin Ahsikati [RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386, pp. 301, 327]. References to “Zakhirai Kharazmshahi” of Ismail Jurjani (1040-1136) can also be seen.

Despite the similarity of the enlightenment of many events in “Akhbar al-Dawla al-Saljuqiyyah” of Sadraddin Abul Hasan Ali al-Khusaini, this source has its own characteristics. Rawandi paid great attention to the historical role and identity of the Seljuq rulers.

In general, through the work, valuable information can be obtained about the political relations of the Seljuq dynasty with the Qarakhanid (840-1212) and Khwarizmshah-Anushteginid (1097-1231) dynasties, as well as the cultural, socio-economic relations between the peoples of Turan and Iran. The work suggests that the Seljuqs united Turkic, Iranian and other peoples in the distance from Shash (Tashkent, modern Uzbekistan) to Shushtar (Southern Iran). Through this idea put forward in this

source, it can be concluded that the Turkic dynasties in different historical periods tried to make a great contribution to the development of human civilization by creating strong centralized states.

References:

1. AL-HUSAINI, Sadr ad-din, *Zubdat at-tawarikh*, Beirut 1985.
2. AL-HUSAINI, Sadr'uddin, *Akhbar 'ud-dawlat 'is-saljuqiyya (in Arabic)*, Lahore 1933.
3. IBN AL-ATHIR, Izz ad-din, *At-tarih fi-l-kamil (in Arabic)*, in 11 volume, Beirut 1995.
4. IBN AL-JAWZI, Abul Faraj, *Al-Muntazam fi tarikh al-muluk wa-l-umam (in Arabic)*, Beirut 1995.
5. *Mujmal at-tawarih wa-l-qisas*, Tehran 1383
6. *O'zbekiston tarixi (IV asrdan – XIII asr boshlarigacha) 7-sinf o'quvchilari uchun darslik*, Toshkent Respublika ta'lim markazi 2022.
7. RAWANDI, Muhammad, *Rahat as-sudur wa ayat as-surur dar tarikh-I Al-I Saljuq*, 1386.
8. SAMARQANDI, Muhammad, *Aghradh as-siyasa fi a'radh ar-riyasa*, Tehran 1349.
9. SIBT AL-JAWZI, Yusuf, *Mir'at az-zaman fi tarikh al-a'yan (in Arabic)*, Beirut 2013.
10. БАРТОЛЬД, В.В. *Сочинения. Том 1. Туркестан в эпоху монгольского нашествия*. Москва 1963.
11. ҚОДИРОВ, Зикрилла, Жаннат боғларидан бир равза ва бўстон. *Moziydan sado*, III, Тошкент 2014. б. 24-36.
12. ҚОДИРОВ, Зикрилла, Садриддин ал-хусайнийнинг “ахбор ад-давлат ас-салжуқиййа” асарида вазир Низомулмулк зикри. *Sharqshunoslik*, III, Toshkent 2015, б. 75–80.

13. Наршахи, Мухаммад, *Тарих-и Бухара История Бухары, Перевод, комментарии и примечания Ш.С. Камолиддина*. Saarbrucken 2019.

SALJUQLAR DAVRI BILAN O‘ZBEKISTON HUDUDIDAGI VOQEALARNI YORITISHDA RAVANDIY “RAHAT AS-SUDUR” O‘RNI.

Annotasiya. Turon tarixini o‘rganishda yozma manbalarning o‘rni katta. Maqolada Muhammad ibn Ali ibn Sulaymon Rovandiyning “Rohat as-sudur va oyat as-surur” (“Qalblar rohati va quvonch satrlari”) asarida aynan saljuqiylar hukmronligi davrida Turkiston tarixiga aloqador ma’lumotlar tahlil qilingan. Maqolada asarda qisqa bo‘lsa-da Qoraxoniylar va sajuqiylar sulolasi o‘rtasidagi siyosiy aloqalar, madaniy jarayonlar, ikki sulola saroylarida yashagan shoirlar, ularning madaniy hayotdagi o‘rniga oid fikrlar ilgari surilgan. Shuningdek, asarning ilmiy va badiiy o‘rniga ilmiy baho berilgan.

Kalit so‘zlar. Saljuqiylar, qoraxoniylar, yozma manba, hadislar, iqtisodiy munosabatlar, zandanachi, sultonlar, shoirlar.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14281399>

Бахтиёр Алимджанов

Доцент кафедры “История” Ташкентского
международного университета Кимё,
кандидат исторических наук,
E-mail: balimdjanov@gmail.com

МЕЖДУ ИГНОРИРОВАНИЕМ И КОНТРОЛЕМ ИСЛАМА: ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В. П. НАЛИВКИНА В КАЧЕСТВЕ 3-ГО ИНСПЕКТОРА НАРОДНЫХ УЧИЛИЩ ТУРКЕСТАНА (1889–1896 гг.)

Аннотация. В статье рассматриваются деятельность и взгляды В.П. Наливкина в качестве инспектора народных училищ Туркестанского генерал-губернаторства. Основное внимание уделяется проблемам «модерности» и «темпоральности» в амбивалентной имперской ситуации в Туркестане. Автор считает, что В. Наливкин имел своё видение и понимание «игнорирования» ислама, имперскости, мусульманской темпоральности и модерности.

Ключевые слова: игнорирование, модерность, темпоральность, Туркестан, имперскость.

В ходе завоевания Центральной Азии Российской империей военные власти решили не трогать местные институты ислама, которые временно регулировались политикой «игнорирования», провозглашённой К.П. Кауфманом [Зияева, 2010, с.10–14]. Вскоре после его смерти в 1881 г. и последовавшим за ней принятием Положения 1886 г. об управлении Туркестанским генерал-губернаторством ситуация начала меняться и «игнорирование» ислама стала обузой для местной администрации, так как по ее мнению культурное игнорирование мешала модернизации края. Власти решили взять под контроль

мусульманские институты, в первую очередь *мадраса* и его экономическую базу – *вакфы* [Мухамедов, 2015, с.266–298]. «Эксперты» решили упорядочить в юридическом плане имущество *мадраса*, тем самым делая упор на попытки более активного регулирования ислама в Туркестане¹. Местные власти решили урегулировать не только хозяйство *мадраса*, но и попытались вмешаться во внутреннюю жизнь *мадраса*, нарушая принцип игнорирования ислама в Туркестане. Администрация края начала использовать знатоков местных обычаев и религии, привлекая их к бюрократической деятельности. Одним из первых попыток вмешательства в культурную жизнь, которое обеспечило бы имперской власти «колониальное» доминирование над местным населением, было создание в 1884 г. по инициативе Туркестанского генерал-губернатора барона Розенбаха системы русско-туземных школ для оседлого населения. Одним из первых преподавателей в этой школе был В.П. Наливкин (1884-1889 гг.).

Коротко о биографии В.П. Наливкина к 1889 г. [Абашин, 2005, с.43–97; Лукашова, 1999]: Владимир Петрович Наливкин родился в 1852 г. в г. Калуге в дворянской семье². По словам самого Наливкина, он вырос «в военно-помещичьей среде», поэтому военная карьера молодого человека была предопределена. Закончив Первую Петербургскую военную гимназию, Наливкин поступает в престижное Павловское военное училище, где является одним из наиболее способных учеников в своем классе. В октябре 1872 г. Наливкин прибывает в Туркестан, где в это время идут активные военные действия. 21-летним юношей участвует в военном походе в Хиву в 1873 г. в чине хорунжего конно-артиллерийской бригады Оренбургского казачьего войска, в

¹ Из поступивших за время 1887–1892 гг. 260 вакуфных документов оказались рассмотренными 52; из них только 4 (четыре) *вакуфа* были утверждены. Кроме того, 80 документов остались вовсе не обследованными и не рассмотренными, 86 документов признаны подлежащими обследованию, но не обследованы и 42 были обследованы, но областным Правлением не рассмотрены. Записка Наливкина, 1900 г. См.: Российский государственный исторический архив (далее РГИА). Ф. 1396. Оп. 1. Д. 244 (Материалы по ревизии вакуфного землевладения в Туркестанском крае: протоколы комиссии сенатора К.А. Несторовского; донесения уездных начальников и др. 1904–1909 гг.). Л. 30.

² По другим источникам, в Казани.

1874 г. производится в чин сотника, участвует в туркменской экспедиции, на рубеже 1875–1876 гг. – под началом М.Д. Скобелева – в Кокандском походе.

После женитьбы и завершения Кокандского похода в судьбе Наливкина происходят изменения. В 1876 г. он переводится из действующих войск на службу в военно-народном управлении Туркестана [Абашин, 2001], становится помощником (т. е. заместителем) начальника Наманганского уезда, короткое время служит членом Организационной (поземельно-податной) комиссии. При военном губернаторе А.К. Абрамове приказом от 29 мая 1878 г. 26-летний Наливкин увольняется со службы «по болезни» в чине штабс-капитана «с мундиром». Тогда же он с семьей селится в урочище Радван (недалеко от г. Намангана) среди кипчаков, а потом приобрел на средства, полученные женой в приданное, небольшой земельный участок в кишлаке Нанай, где проживает несколько лет, изучая язык и быт местного коренного населения. Чуть больше года молодая семья живет в Центральной Фергане, где Наливкин, будучи членом специально созданной комиссии, изучает причины передвижения песков.

После смерти в 1882 г. первого генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана и назначения нового – М.Г. Черняева в Туркестане начинаются перемены и ротация кадров. В 1884 г., спустя 6 лет после своего увольнения, 32-летний Наливкин возвращается на службу в должности младшего чиновника особых поручений при военном губернаторе Ферганской области Н.А. Иванове. В это время Наливкин становится известным человеком, в частности, в роли знатока местных языков, нравов и истории. В том же году Наливкина командируют в Ташкент в комиссию «по устройству быта туземцев». Его замечает новый генерал-губернатор Н.О. фон Розенбах. Наливкин читает для высших чиновников Ташкента несколько лекций о туземцах, а в конце 1884 г. по распоряжению Розенбаха переходит в систему Министерства народного просвещения, где работает на разных должностях вплоть до 1899 г. В. Наливкин ко времени своего назначения инспектором народных училищ Туркестанского края (1889 г.) был

широко известен в ученых кругах. В 1880-е гг. начинают выходить в свет многочисленные научные работы Наливкина по истории, этнографии, экономике, языкознанию туземного населения Туркестана. Первые статьи появляются в главной официальной газете края «Туркестанские ведомости»³. В 1884 г. издается написанный совместно с женой «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов, с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда»⁴, а четыре года спустя – две большие и самые известные работы «Краткая история Кокандского ханства» и «Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы»⁵. В 1889 г. «Краткая история» переиздается на французском языке. Будучи ученым-любителем, Наливкин быстро завоевывает репутацию человека, который обладает уникальными знаниями о Средней Азии. Он переписывается с известными востоковедами, на его книги пишутся рецензии в академических журналах. В 1886 г. «Очерк быта» удостоивается, по ходатайству известного востоковеда Н.И. Веселовского, Большой золотой медали Русского географического общества. В 1880-х гг. публикуется несколько небольших работ Наливкина по археологии края, а в 1888 г. он избирается членом-сотрудником Императорского Русского археологического общества. Неудивительно, что В. Наливкин стал субъектом культурной имперской политики в Туркестанском крае.

В 1889 г. была образована новая должность в ведомстве инспекции народных училищ Туркестанского края – инспектор народных училищ Туркестанского края, который контролировал исламские учебные заведения. Этот пост занял набиравший известность В.П. Наливкин [Абашин, 2005, с.50–51,

³ «Очерки землевладения в Наманганском уезде», «Вопросы туземного земледелия» (1880), «Топливо в Наманганском уезде» (1880), «Киргизы Наманганского уезда» (1881), «По поводу книги А.Ф. Миддендорфа “Очерки Ферганской долины”» (1883), «Заметки по вопросу о лесном хозяйстве в Фергане» (1883) и др.

⁴ Наливкину, как лучшему знатоку туземных языков, был доверен перевод на «сартовский язык» Положения об управлении Туркестанского края 1886 г., некоторых других официальных документов.

⁵ «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов, с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда» (Казань, 1884); «Краткая история Кокандского ханства» (Казань, 1886); «Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы» (Казань, 1886).

73]. К 1889 г. наряду с Н.П. Остроумовым, В.П. Наливкин был одним из выдающихся «экспертов» по исламскому вопросу. Наиболее полную оценку Наливкину дает крупный российский историк С.Н. Абашин: «Наливкин, безусловно, пример того, как ученый-востоковед предоставляет все свои уникальные знания о туземном населении Туркестана в распоряжение имперской власти» [Абашин, 2005, с.72]. В.П. Наливкин был идеальным кандидатом для этой работы и поэтому, скорее всего, выбор администрации пал на него, так как он считался уже «экспертом» по исламу в бюрократических кругах имперской власти. Нужно отметить, что формально ведомство инспекции народных училищ Туркестана подчинялось Министерству народного просвещения Российской империи, а не Военному Министерству, что ограничивало влияние местной администрации на его деятельность.

Нарушение принципов «игнорирования» началось с принятия «Положения» об управлении Туркестанским краем в 1886 г. и перерегистрации *вакуфов* в Туркестанском крае, которое не было доведено до конца [РГИА, ф. 1396, оп. 1, д. 239, л.12–17]. После проведения частичной регистрации *вакуфов* в Туркестанском крае в 1887 г. [Мухамедов, 2015, с.275] под руководством местной военной администрации, учебное ведомство получило возможность ревизировать *мадраса* Туркестанского края. Таким образом, *мадраса* стали объектом имперского эксперимента, который предусматривал «реформу» и «модернизацию» мусульманской образовательной системы Туркестана.

В ходе своей деятельности В.П. Наливкин изучил *мадраса* Туркестанского края и дал свои «рецепты» для «оздоровления» мусульманских учебных заведений. С.Н. Абашин пишет по этому поводу: «Наливкин занял эту должность и проработал в ней до 1896 г., когда должность 3-го инспектора была упразднена. За это время он самым тщательным образом обследовал все мусульманские высшие школы в Туркестанском крае, описал их и предложил развернутый план реформирования» [Мухамедов, 2015, с.273]. Во многом исследования Наливкина

касались *мутаваллиев*, *мударрисов* и учебного процесса в *мадраса*. Нужно учитывать, что у В. Наливкина были намерения улучшить материально-техническую базу *мадраса* и качество преподавания, поэтому его деятельность в этой должности нельзя полностью сводить к защите имперских интересов в сфере ислама. В. Наливкин по-своему понимал *имперскость*, трактуя этот концепт не как доминирование определенной культуры и мировоззрения, а как синтез культур Запада и Востока. Как эксперт и ученый он ясно понимал, что нельзя ликвидировать *мадраса*, но можно улучшить его деятельность во благо и интересах локального ислама. Его проекты носили отчасти реформаторский, отчасти модернистский характер, то есть нельзя сводить его реформаторство к модернизации/модерну. В. Наливкин хотел осовременить *мадраса*, но никак не реформировать его основательно. Проекты Наливкина носили элементы контроля со стороны государства *мадраса* в интересах самого этого учебного заведения. Он только полагал, минимально игнорируя ислам, контролировать *мадраса*, чтобы этот мусульманский институт продолжал развиваться. *Мадраса* становилось частью *прогресса* через улучшение его учебного курса и образовательного процесса. Таким образом, деятельность Наливкина как инспектора мусульманских училищ нужно интерпретировать как действие интеллектуала, который хотел выйти из заколдованного круга, когда игнорировать ислам было больше нельзя, а контролировать грозило опасностью колониальной системе. Все неудачи В. Наливкина связаны с тем, что он хотел преодолеть и политику игнорирования, и политику контроля ислама и мусульманских институтов Туркестана.

Чтобы понять деятельность Наливкина, я бы хотел поставить несколько вопросов, которые объяснили бы его поведение по проблеме *мадраса*:

1. Игнорировал ли Наливкин политику «игнорирования»?
2. Наливкин стремился контролировать *мадраса*?
3. Наливкин реформатор или модернист мусульманского образования?

Основные понятия, которыми я оперирую в статье – модернность, имперскость, модернизация и реформы помогают лучше понять и проанализировать деятельность В.Наливкина в качестве инспектора народных училищ Туркестанского края. Я считаю, что амбивалентность этих понятий (в особенности понятий имперскость и модернность) даст исследователю инструмент для понимания сложных вопросов имперской политики России в центральноазиатском регионе.

1. Игнорировал ли В. Наливкин политику «игнорирования»?

Проекты В. Наливкина по внесению некоторых «улучшений» в *мадраса* носили вполне имперский характер и, по моему мнению, не противоречили основной идеи «игнорирования» ислама в Туркестане. Я не совсем согласен с мнением С.Н. Абашина, который утверждает, что: «его деятельность (т.е. В.П. Наливкина) в качестве инспектора мусульманских учреждений и русско-туземных школ являлась, вне всякого сомнения, элементом колониальной политики» [Абашин, 2005, с.75]. «Колониальность» В. Наливкина проявлялась в излишестве рвения и усердия «модернизации» местных мусульманских образовательных учреждений, но несомненно, что деятельность В. Наливкина связано с имперским проектом культурной унификации и укреплении позиции империи в периферийных зонах. Скорее всего, Наливкин по-своему понял «игнорирование», сведя его к «улучшению» или подгонке местных мусульманских традиций, в частности, местное образование к общеимперской системе. Хочу отметить, что свою деятельность Наливкин всегда рассматривал в большей перспективе и понимал всю важность своих проектов «улучшений» *мадраса*, и одним из объяснений его деятельности, я думаю, была изобретённая им «мусульманская модернность». Наливкин по-своему воспринимал имперскую модернность – он понимал, что существует одновременно, но с разным темпоральным измерением, две цивилизации – христианская и мусульманская. Туркестан, включённый в имперскую систему, вошёл в иное темпоральное

измерение, при этом он понимал, что местный ислам и его институты продолжают жить в своём темпоральном измерении. Наливкин в ходе своей деятельности обнаружил эту темпоральность, попытался зафиксировать её в понятиях «игнорирования», сохранив «уникальность» исламской темпоральности. Таким образом, он не только изобрёл «мусульманскую модерность», но и признал её жизнеспособность в имперской системе. Интересно, что ни колониальная администрация, ни местная мусульманская элита не признали «открытие» Наливкина – существование мусульманской модерности, которая вполне может служить интересам империи. Военная колониальная элита в открытии Наливкина увидела угрозу государственности и потерю их влияния в Туркестане, так как «игнорирование» легитимировало военное управление Туркестаном, а признание Наливкиным мусульманской модерности означало автономизацию или передачу власти гражданским структурам, которые вели бы политику в интересах не только империи, но и учитывали бы местную специфику. Мусульманская элита Туркестана увидела в «идеях» Наливкина об исламской «модерности» угрозу местной специфике, которая предполагала определённые встречные шаги по отношению к Империи, т.е. она означала активное приобщение (или интеграцию) в имперскую систему. Нужно отметить, что по убеждению самого Наливкина, обнаруженная им «мусульманская модерность» по характеру своему наиболее отвечала интересам Российской империи. Но одновременно в понимании Наливкина «мусульманская модерность» не была всегда современна, она соответствовала модерну только в период своего расцвета, когда она находилась в составе великих империй прошлого (Арабского халифата, в эпоху Тимура и Тимуридов), и по логике Наливкина Российская империя – та структура, которая даст новый импульс для возрождения мусульманских институтов, в свою очередь Туркестан станет современным. Таким образом, действия и проекты Наливкина имели обратный эффект в практической жизни. Его заслуга состоит в том, что он философски или

теоретически обогатил понятие «игнорирование», так как выступал своеобразным критиком игнорирования, а во время своего инспекторства хотя и придерживался идей «игнорирования», но подспудно отрицал его жизнеспособность к вызовам современной жизни. Любая его последующая критика действий колониальных властей в дальнейшем по отношению к исламу имели прямо противоположный характер, т.е. не принимались властями. Конечно, позднее, после 1896 г., Наливкин видоизменил свои взгляды на исламскую модерность и отрёкся от них, так как его план уравнивать две темпоральности не был поддержан ни властями, ни местными духовными элитами. В конечном счёте мусульманская элита и военные колониальные власти объединились против него и сместили не только с должности, но и мусульманский институт – *мадраса* – управлялся по общему положению, т.е. *мадраса* оставались больше в попечении военных властей, а Наливкин постепенно становился «политическим» изгоем, что объясняет дальнейшую трансформацию его мировоззрения.

2. Наливкин стремился контролировать *мадраса*?

Наливкин с самого начала своего инспекторства изучил учебную программу *мадраса* и пытался найти причины, которые мешали ей «нормально» развиваться в рамках исламской культуры. Основная причина плохого материального состояния *мадраса* ему виделась в деятельности *мутаваллиев* (менеджеров/распорядителей вакфа), которые, как ему казалось, были нечисты на руку. Он предлагал взять под контроль финансовые дела *мадраса* во благо самого *мадраса*. Тем самым он хотел рационализировать хозяйство *мадраса*, средства которого, как предполагал Наливкин, тратятся не по назначению. Также он предлагал улучшить учебный процесс – ввести в систему преподавания некоторые предметы, например, русский язык, для того чтобы будущие религиозные деятели свободно общались с колониальной администрацией. Известно, что поводом для его отставки стал предложенный им 1%-ый налог на

доход *мадраса* [РГИА, ф. 733, оп. 203, д. 2916, л. 7 об.–11 об.] в пользу «туземного» образования, который не был поддержан Туркестанским генерал-губернаторством в 1896 г. Инициатива Наливкина по распределению доходов от *вакуфов* и стремление контролировать финансы *мадраса*, как отмечалось в журналах Совета генерал-губернаторства, выходили за рамки его деятельности, так как эта прерогатива касалась уездной администрации, а не учебного ведомства. Интересную версию по этому вопросу дает С.Н. Абашин: «Планы Наливкина по преобразованию мусульманской школы могли выглядеть в свое время весьма консервативными. Тогда еще продолжало господствовать либеральное убеждение, что ислам сам под натиском прогресса постепенно уступит свои позиции. Легализация мусульманских школ и работа с ними с этой точки зрения казались невысказанной уступкой архаичным представлениям» [Абашин, 2005, с.76].

Наливкин с целью оптимизации учебного процесса предлагал сократить число *мударрисов* и увеличить им содержание, воспретить совместительства должности *мударриса* с должностью *казия*, волостного управителя и др. По мнению военных властей, все действия Наливкина «сохраняли и усиливали интересы мусульманства» (выделено А.Б.), вмешательство Наливкина в дела *мадраса* трактовалось как «вмешательство училищной инспекции в *вакуфные* и другие дела, не подлежащие её прямому ведению и разрешаемые местной администрацией, само собой оказалось несвоевременным, неуместным и бесполезным» [РГИА, ф. 733, оп. 203, д. 2916, л. 7 об.–11 об.]. Тем самым, проект Наливкина по контролю финансовых дел *мадраса* потерпел фиаско, потому как военные не дали провести ему минимальные реформы в хозяйстве *мадраса*, считая это нарушением принципов «игнорирования» и претензией к власти учебного (гражданского) ведомства, что болезненно воспринимала местная колониальная администрация.

3. Наливкин реформатор или модернист мусульманского образования?

Как отмечалось выше, Наливкина трудно назвать реформатором высшего мусульманского образования и тем более сторонником его модернизации. Как инспектор народных мусульманских училищ он порядочно выполнял своё дело и его служебное рвение отчасти не нравилось ни учебному начальству (в частности В.Наливкин враждовал с Ф. Керенским⁶) [Абашин, 2005, с. 71], ни высшим военным властям, так как он был военным в отставке. В некотором роде всем казалось, что он хочет сделать карьеру в самой благоприятной почве – в исламской политике. Я думаю, что Наливкиным двигали не только карьерный рост, но «реформаторство» ислама, так как вторая половина XIX века была эпохой учёных-экспертов, в рядах которых он хотел оказаться. В то время он был довольно известным учёным-ориенталистом, его деятельность на этом посту, казалось, была хорошей практикой по реформе или модернизации исламских институтов. Наливкин не стремился ликвидировать *мадраса*, скорее всего, он хотел своими *малыми* «реформами» показать учёному миру, что исламские институты под мудрым руководством или под эгидой эксперта могут сделать большой шаг вперёд по пути прогресса. Как видно, ему помешали осуществить *малые* изменения в *мадраса*, тем самым сохранив за ним репутацию эксперта-исламоведа.

Использованная литература:

1. Абашин, С.Н. (2005). В.П. Наливкин: «...будет то, что неизбежно должно быть; и то, что неизбежно должно быть, уже не может не быть...». Кризис ориентализма в Российской империи? // В сб. Азиатская Россия: люди и структуры империи: сборник научных статей. К 50-летию со дня рождения

⁶ Причиной конфликта был тот факт, что Ф. Керенский опубликовал под своим именем доклад, который написал Наливкин. – *Керенский Ф.* Наши учебные заведения. Медресе Туркестанского края // Журнал Министерства народного просвещения. 1892. Т. 2. Отд. 4. Об этом конфликте было много разговоров. А.И. Добросмыслов вспоминает, что «атмосфера в то время в учебном ведомстве была ненормальная». – Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем: Исторический очерк. Ташкент, 1912. С. 237–238.

профессора А.В. Ремнева. Под ред. Н.Г. Суворовой. - Омск: Изд-во ОмГУ, с. 43–97.

2. Абашин, С.Н. (2001). Империя и местное самоуправление: идеология реформ в русском Туркестане в конце XIX – начале XX вв. // Пространство власти. Исторический опыт России и вызовы современности. М.

3. Зияева, Д.Х. (2010). Ислам в Туркестане: традиции и трансформации в условиях колониализма // ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», № 3 (26), с. 10–14.

4. Лукашова, Н.М. (1999). В. П. Наливкин: еще одна замечательная жизнь // Вестник Евразии. №1-2. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/v-p-nalivkin-eshe-odna-zamechatelnaya-zhizn> (дата обращения: 28.11.2017).

5. Мухамедов, Ш.Б. (2015). Совет Туркестанского генерал-губернатора и определение тактики и стратегии в решении вакуфного вопроса в Туркестане (1887–1917): причины фиаско // [МЕТАМОРФОЗЫ ИСТОРИИ](#). № 6, с. 266–298.

6. Российский государственный исторический архив (далее РГИА). Ф. 1278. Оп. 1. II созыв Госдумы. Д. 291 (Дело члена Госдумы от г. Ташкента В.П. Наливкина. 1907 г.).

7. РГИА. Ф. 733 (Департамент народного просвещения). Оп. 203. Д. 2916 (Отчёт о состоянии туземных учебных заведений Туркестанского края за 1895 г.).

8. РГИА. Ф. 1396. Оп. 1. Д. 239 (Записки В.В. Бауэра и Д.Д. Бессонова по земельно-податному вопросу, о земских сметах, вакуфах. 1908 г.). Л. 12–17.

9. РГИА. Ф. 1396. Оп. 1. Д. 244 (Материалы по ревизии вакуфного землевладения в Туркестанском крае: протоколы комиссии сенатора К.А. Несторовского; донесения уездных начальников и др. 1904–1909 гг.).

BETWEEN DISREGARD AND CONTROL OF ISLAM: ACTIVITIES OF V. P. NALIVKIN AS THE 3-RD INSPECTOR OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF TURKESTAN (1889–1896)

Abstract. The article examines the activities and views of V.P. Nalivkin as an inspector of the national schools of the Turkestan Governor-General. The main attention is paid to the problems of “modernity” and “temporality” in the colonial situation. The author believes that V. Nalivkin had his own vision and understanding of “ignoring” Islam, muslim temporality and modernity.

Keywords: disregard, modernity, temporality, Turkestan, coloniality.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14287927>

Raxmon Muxammadiyev

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Tarix kafedrası dotsenti v.b.,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: raxmonmuxammadiyev@gmail.com

USMON YUSUPOVNING 1926-1937 YILLARDAGI SIYOSIY FAOLIYATI

Аннотация. Maqolada 1937-1950-yillarda O'zbekiston SSR Kompartiyasi MQ birinchi kotibi bo'lgan Usmon Yusupov siyosiy faoliyatining boshlanishi, uni 1930-yillarda O'rta Osiyo byurosida ishlagan davrdagi mehnat faoliyati, partiyaning Markazdagi nufuzli vakillari bilan o'zaro munosabatlari hamda bu munosabatlarni Usmon Yusupov siyosiy faoliyatiga ta'siri haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Usmon Yusupov, O'rta Osiyo byurosi, Markaziy Qo'mita, kompartiya, siyosiy elita, respublika.

1926-yilda Usmon Yusupov kommunistik partiya safiga kiradi va o'zining tashkilotchilik qobiliyati tufayli tezda rahbarlik lavozimlariga ko'tariladi. 1926-yilda Toshkent kasaba uyushmalari okrug qo'mitasining raisi, keyinchalik esa Toshkent okrug partiya qo'mitasi kotibi qilib saylanadi [1. – B.49].

Ana shu yillarda Usmon Yusupovning o'zi ham kambag'al dehqon oilasida og'ir va mashaqqatli mehnat evaziga voyaga yetgani uchun sovet hokimiyatining soqializm qurish, feodal va mustamlaka o'tmish qoldiqlarini bartaraf etish g'oyasi ostida amalga oshirilgan harakatlarida faol ishtirok etgan. Respublikaning yirik partiya tashkiloti rahbari bo'lgan Usmon Yusupov yer-suv islohotini o'tkazish, sanoatni rivojlantirish,

mahalliy millatlarga mansub ishchilar sinfini shakllantirish, qishloq mehnatkashlarining sinfiy ongi va siyosiy faolligini oshirish ishlarida muntazam ishtirok etgan. O'sha davrdayoq Usmon Yusupov o'zining fidokorona mehnati, jo'shqin va tolmas kuch-g'ayrati, sovetlar tuzumi dushmani deb hisoblagan mahalliy sinfiy elitaga qarshi murosasizligi bilan respublika kommunistlari, ishchi-dehqonlar ommasi orasida muttasil obro'-e'tibor qozonib bergan.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish arafasida, Moskva va O'zbekiston partiya rahbariyati o'rtasidagi ishonchsizlik muhiti shakllanayotgan bir davrda, O'zbekiston Kompartiyasi birinchi kotibi Akmal Ikramov partiyaning Usmon Yusupov kabi yosh a'zolariga qarshi fikrlar bildira boshlagan. 1929-yil may oyida Moskvada bo'lgan Kompartiyaning Tashkiliy byuro yig'ilishida Akmal Ikramov nutq so'zlab shunday deydi: "Bir qator yuqori mansablarga intilayotgan yosh kadrlar bo'lib, ular o'ng unsurlar homiyiligiga suyanadi. Misol uchun Samarqandda nafaqat o'ng unsurlar, balki panturkizm unsurlar ham mavjud. Biz partiya saflariga o'zi qanday nomzodlarni tavsiya qilganmiz Yusupov, Baltaboev kabilarnimi?" [2. – P.50].

Moskvada Kompartiyaning oliy rahbariyati esa bu guruhga mutlaqo boshqacha baho berdi va Tashkiliy byuroda so'zlagan nutqida Lazar Kaganovich Ikramovga javoban qarshi fikr bildirib, shunday deydi: "O'zbek ishchilari sinfidan yetishib chiqqan kadrlar yetuk. Aytmoqchimanki, bular bizda mavjud bo'lgan eng yaxshilaridir. Bu kadrlar millatchilik va shovinizmga qarshi kurashda yetishib chiqdi" [2. – P.51]. Usmon Yusupov 1930-yil iyul oyida VSSPS O'rta Osiyo byurosi delegatsiyasi (Isaak Zelenskiy boshchiligida) tarkibida birinchi marta Moskvaga kelganida, Markazdagilarga qanday qilib yaxshi ko'rinish, yaqinlashishni tezda anglab yetadi va u ham Akmal Ikromov va uning guruhidagi partiyaviy safdoshlarini qoralay boshlaydi. Mana shu tariqa sovet hokimiyatining milliy respublikalar ustidan o'z nazoratini saqlab qolish uchun mahalliy partiyaviy kadrlar o'rtasida turli kelishmovchiliklarni keltirib chiqarishga urinishi o'z natijasini bergan.

Usmon Yusupovni tashkilotchilik qobiliyati, ishchi va dehqonlarni soʻzlash qurish yoʻlida uyushtira olish mahoratidan oʻz maqsadlari yoʻlida samarali foydalanish uchun Kompartiyaning Markazdagi rahbarlari tashabbusi bilan 1931-yilda uni Butunittifoq Kasaba uyushmalari ittifoqi Markaziy Qoʻmitasi (VSSPS)ning Oʻrta Osiyo byurosi raisi lavozimiga tayinlashadi. Bu lavozim Usmon Yusupovga butun Oʻrta Osiyo respublikalari – Qozogʻiston, Oʻzbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirgʻiziston mehnatkashlari huquq va manfaatlarini himoya qilish imkoniyatini taqdim etdi. Sababi ushbu VSSPS Oʻrta Osiyo byurosi katta vakolatlarga ega edi. 1933-yil 23-iyunda Markaziy ijro qoʻmitasi, SSSR Xalq komissarlari soveti va Butunittifoq Kasaba uyushmalari ittifoqi Markaziy Qoʻmitasining qarori bilan SSSR Mehnat xalq komissarligi va VSSPS birlashtiriladi [3. – C.156]. Natijada Butunittifoq Kasaba uyushmalari ittifoqi Markaziy Qoʻmitasi amalda davlat hokimiyati organlaridan biriga aylanib, ijtimoiy-mehnat sohalarini ustidan toʻliq nazorat qilish mexanizmiga ega boʻladi.

Usmon Yusupov VSSPSning Oʻrta Osiyo byurosi rahbari sifatida mintaqa respublikalari oʻrtasidagi hamkorlikning rivojlanishiga katta hissa qoʻshgan. 1931-yilning 17-oktabrida Butunittifoq Kasaba uyushmalari ittifoqi Markaziy Qoʻmitasining Oʻrta Osiyo byurosi raisi etib saylangan Usmon Yusupov Prezidium yigʻilishida oliy taʼlim muassasalarining ilmiy-texnik ishlab chiqarish ishlari holatini yaxshilash, talabalarga moddiy-maishiy xizmat koʻrsatish sifatini yaxshilash kabi bir qator masalalarga eʼtibor qaratish lozimligi haqida nutq soʻzlagan [4. – B.51]. Usmon Yusupov Tashselmash, Toshkent toʻqimachilik kombinati, Chirchiq GESining kaskadi va sanoat obʻektlarining qurilishlarida boʻlib, ushbu qurilishlarning kasaba tashkilotlari va rahbarlariga, shuningdek unda mehnat qilayotgan ishchi va quruvchilarning yashash va ishlash sharoitlarini yaxshilashga bevosita yordam koʻrsatgan [5. – B.7].

VSSPS Oʻrta Osiyo byurosining 1932-yil 27-yanvardagi birinchi plenumida Usmon Yusupov nutq soʻzlab, Oʻzbekiston va Turkmanistonda kadrlar tayyorlash, ayniqsa zavod-fabrikalarga malakali xotin-qizlarni ishga jalb etish masalasiga alohida

to'xtalgan. Unda ba'zi bir yengil sanoat korxonalari ishchilarini kelgusi yillarda 100 foiz ayollar hisobidan to'ldirish kerakligi, xotin-qizlarni ishlab chiqarishga jalb etish uchun ularga sharoit yaratib berish, ayollar qaromog'ida bo'lgan yosh bolalar uchun qishlov joylarida ham shaharlardagi kabi yaslilar ochib, ishlashlariga imkoniyat yaratish zarur deb ta'kidlaydi. Usmon Yusupov zavod-fabrikalarda ishlovchi xotin-qizlarga kerakli sharoitlar qilib berilmasa, ular 4-5 yil davomida farzand tarbiyasi bilan shug'ullanishi oqibatida o'z ish malakalarini yo'qotishlariga e'tibor qaratgan [6. – B.191].

1934-yil 27-iyunda VSSPS sekretariatining N.Shvernik boshchiligidagi №109-sonli yig'ilish bo'lib o'tadi. Unda Usmon Yusupovga 1934-yilning 1-noyabriga qadar O'rta Osiyo respublikalari hududidan ishchi-xizmatchilar uchun tashkil etiladigan sanatoriylar va davolash muassasalari uchun maqbul joylarni belgilash topshirig'i beriladi. Qurilish ishlarini olib borishda Tojikiston SSR kasaba uyushmalari qo'mitasi rahbarlari o'zlaridan oldingi rahbarlar xatosini takrorlab tor tog' daralariga dam olish maskanlari qurayotganligi ta'kidlangan. VSSPSning O'rta Osiyo byurosi raisi Usmon Yusupovga Tojikiston SSRning Varzob kabi tor tog' daralarida dam olish maskanlarini qurish ishlarini ta'qiqlash vazifasi yuklangan. Shuningdek, Byuro tomonidan Toshkent viloyatining Oqtosh qishlog'idagi ilmiy va texnik xodimlar uchun mo'ljallangan sanatoriya jihozlariga 100 ming rubl ajratishi belgilangan [7. – B.56].

1934-yil 13-yanvarda Usmon Yusupov O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining VI syezdida o'z ma'ruzasi bilan ishtirok etgan. Usmon Yusupov o'z ma'ruzasida O'zbekiston Kompartiyasi MQning O'rta Osiyo byurosi rahbarligi ostida ishchi-xizmatchilarning ish sharoitlari, moddiy manfaatdorligini oshirishda ko'plab ijobiy ishlarni amalga oshirganligini ta'kidlab, shu bilan birgalikda yangi tashkil etilayotgan zavod-fabrikalarda ish dastgohlarini yaxshi tushunadigan milliy ishchi kadrlarni ko'paytirishga e'tibor qaratish muhimligini aytadi. Milliy ishchi kadrlarga zavod-fabrikalarda ishlash malakasini shakllantirish uchun Usmon Yusupov partiya saflarini va korxonalarni o'z manfaatlari yo'lida ishga kirib olgan, davlat uchun foydasi

tegmaydigan kishilardan tozalab, ularning o'rniga yosh milliy kadrlarga dastgohlarda ishlash ko'nikmalarini o'rgata oladigan kekxa bo'lsada, malakali kadrlarni ishga olishni taklif qiladi [8. – C.82-83].

1934-yil 3-noyabrda VSSPSning O'rta Osiyo byurosi tugatiladi va Usmon Yusupov Moskvadagi partiyaning siyosiy rahbar-xodimlarni kommunistik mafkura g'oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalashga ixtisoslashgan Marksizm-Leninizm oliy kursida o'qish uchun yuboriladi [9. – B.42]. Moskvadagi partiya institutida o'qigan yillarda Usmon Yusupov keyinchalik o'zining O'zbekiston SSR Kompartiyasi birinchi kotibi bo'lishida muhim o'rin tutgan Anastas Mikoyan, Lavrentiy Beriya, Grigoriy Malenkov singari Iosif Stalinning ishongan maslakdoshlari bilan yaxshi munosabat o'rnatishga erishgan.

1936-yilda Marksizm-Leninizm oliy kursini tamomlab Toshkentga qaytgan Usmon Yusupov Kompartiyaning Markaziy Qo'mitasi safiga ishga olinmaydi. Natijada ishga o'sha vaqtda SSSR Oziq-ovqat sanoati xalq komissari bo'lgan Anastas Mikoyan aralashadi. Uning tavsiyasiga ko'ra 1936-yil dekabr oyida Usmon Yusupov O'zbekiston SSR Oziq-ovqat sanoati xalq komissari etib tayinlanadi [10. – №103].

1930-yillarning oxirida Stalinning kadrlarni yangilash siyosati ortidan, O'zbekistonda oliy hokimiyat Samarqand mintaqasi vakilidan Farg'ona mintaqasi vakili bo'lgan Usmon Yusupovga topshiriladi. 1937-yil 16-sentabrda Toshkentda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining III Plenumi ochiladi. Plenumda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining IV plenumini chaqirish va uni olti kundan so'ng o'tkazish kabi tashkiliy masalalar ko'riladi. Plenum olti emas o'n kundan so'ng ochiladi. Sababi rahbarlik lavozimiga kimni saylash to'g'risidagi tortishuvlar cho'zilib ketadi [11. – №157].

1937-yil 26-27-sentabr kunlari O'zbekiston SSR Kommunistik partiyasi Markaziy Qo'mitasining IV plenumi bo'lib, unda bir qator tashkiliy masalalar ko'riladi. Jumladan, shu vaqtga qadar O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi birinchi kotibi lavozimida ishlab kelgan Akmal Ikramov vazifasidan ozod qilinib,

uning o‘rniga Usmon Yusupov birinchi kotib, Pavel Yakovlev ikkinchi kotib va Ibrohim Xudoyqulov qo‘mita kotibi etib tayinlangan. Shuningdek, plenumda O‘zbekiston SSR Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi byurosining 7 nafardan iborat yangi tarkibi ham tasdiqlangan [12. – №233].

E‘tiborli jihati, O‘zbekiston SSR Xalq Komissarlari Kengashining ikki mashhur raislari, Buxoro vakili Fayzulla Xo‘jayev (1925-1937) va Toshkent vakili Sulton Segizboyev (1937-1938) ham qatag‘on qilingan edi. Ammo, Farg‘ona vakili respublika Markaziy ijroiya qo‘mitasi raisi bo‘lgan Yo‘ldosh Oxunboboev 1943-yilgacha, ya‘ni vafotiga qadar o‘z lavozimini saqlab qolgan. O‘zbekiston partiya saflaridagi tozalashlar, rahbarlar almashinuvi dastlabkisi emas edi. Birinchi marta 1930-yillarda O‘zbekiston kommunistik partiyasi saflarida tozalash ishlari o‘tkazilib, partiyaviy kadrlar soni nomzodlarni ham qo‘shib hisoblaganda 40 ming kishiga kamayib ketgan. 1937-yilda partiya saflaridagi yana mingga yaqin kadrlar “ko‘rik”dan o‘tkaziladi. 1938-yildan boshlab O‘zbekiston kommunistik partiyasi a‘ziligiga yangi mahalliy nomzod kadrlarni qabul qilinishi evaziga partiya saflari kengayib, Ikkinchi jahon urushi arafasida partiya a‘zolari soni 72 mingdan oshdi [13. – C.26]. Bu a‘zolarining asosiy qismini yoshlar tashkil etib, ularning ko‘pchiligi mansab pillapoyalaridan shiddat bilan yuqorilab, keyinchalik partiya tashkilotlarida mas‘uliyatli lavozimlarda ishlashga muvaffaq bo‘lishgan.

I.V.Stalinning 1938-yildagi terror siyosati ham markazda o‘z hokimiyatiga va milliy respublikalarda milliy manfaatlarni ustun qo‘yuvchi rahbar kadrlarni tozalash, rahbar kadrlar tarkibini ikkala jabhada ham ruslashtirishga qaratilgan edi. Partiyaning markaziy apparatida ruslashtirish siyosati nisbatan oson amalga oshirildi, ammo milliy respublikalarga kelganda bu biroz qiyin kechdi. Jumladan, O‘zbekistonda Stalin o‘z hokimiyatini mustahkamlash uchun mahalliy aholi vakillaridan foydalanishga qaror qildi. Dastlab Markaz va respublika o‘rtasidagi bufer vazifasini mahalliy aholi orasidan chiqqan badavlat va e‘tiborli kishilar bajarib berdi. Bu rahbar kadrlar an’anaviy jamiyatga kommunistik g‘oyalarni birmuncha singdirishga xizmat qildilar. Ular o‘z

vazifalarini bajarib bo‘lgach esa 1937-1938 yillarda hokimiyatga Usmon Yusupov boshchiligidagi, I.V.Stalin hokimiyati va mahalliy xalq o‘rtasida vositachi “harakatlantiruvchi kamar” bo‘lgan, rahbar kadrlar keldi. Maykl Rivkin ta’kidlaganidek, “mahalliy xalq vaziyatdan xabardor bo‘lib, mahalliy kommunistlarga nisbatan yaxshi munosabatda bo‘lgan. Aksincha, aholi ularni rus shovinistlari va tuzum yuki qiyinchiliklariga qarshi himoyachilar va ittifoqchilar deb bilishgan...” [14. – P.98-99].

Moskvadagi markaziy rahbariyat kadrlarning milliy tarkibiga, Ittifoq va avtonom respublikalarning xukmron elitasini shakllantirishga katta e’tibor qaratgan. Lekin, milliy respublikalardagi rahbarlar vaqt o‘tishi bilan o‘z atrofiga mahalliy millatga mansub kadrlarni yig‘ib olishni boshlagach, Markaz ittifoqchi respublikalardagi jarayonlarni o‘z nazoratida saqlab turish uchun, doimiy ravishda respublika partiya-davlat organlari apparatlariga ishonchli vakillarini yuborish orqali kadrlarni “ruslashtirish” siyosatini olib borgan. Misol uchun, Turkmanistonda 1930-1940-yillarda Respublika Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasining birinchi kotiblari (bolsheviklar), 1947-yilgacha markaz vakillari ishlagan – Y.A.Popok, J.A.Chubin, M.M.Fomin, 1937-1946 yillarda Tojikistonda Markaziy Komitetning birinchi kotibi D.Z.Protopopov bo‘lgan [15. – <https://>].

Partiya tarkibida ittifoq tashkil topgan paytlarda mahalliy millatlar ko‘pchilikni tashkil etardi. Sababi, dastlabki paytlarda partiya boshqaruv apparati hisoblanmaganligi uchun mahalliy millatlar uchun hech qanday cheklovlar yo‘q edi. Milliy respublikalardagi Markaziy ijro byurosi (Oliy Kengash) boshlig‘i lavozimi mahalliy aholiga mansub kishiga tegishli bo‘lishi shart edi. Odatda partiya birinchi kotibi lavozimi rus yoki yahudiy millatiga mansub kishiga, ba’zan uchinchi millat vakiliga tegishli bo‘lgan. I.V.Stalin boshqaruvi davriga kelib vaziyat tubdan o‘zgaradi. U har qanday mahalliy respublika birinchi kotibligiga tayinlanuvchi shaxs, bunga qadar albatta partiyaning yuqori organlarida, ya’ni Moskvada ishlagan bo‘lishi shart degan qoidani kiritdi. Bunda partiyaviy rahbarning millati hech qanday

ahamiyatga ega emas edi. Ammo, bu qoida itifoqdosh respublikalarga kelganda domiy ravishda buzib kelingan. Misol uchun, Lavrentiy Beriya Kavkazorti va Gruziya birinchi kotibligiga tayinlangunga qadar hech qachon partiyaning markaziy apparatida ishlamagan. Bu yerda siyosiy sabablar bo‘lib, I.V.Stalin boshqaruvda o‘ziga kerakli shaxslar uchun doimo qoidalarni chetlab o‘tgan, o‘zi yoqtirmagan, partiya keraksiz deb hisoblanganlar uchun rasmiy qoidalar talab qilingan. I.V.Stalin boshqaruvi davrida partiya apparatining milliy tarkibi ikkinchi darajali hisoblangan.

Milliy respublikalarda partiyaning birinchi kotibi mahalliy millat vakili bo‘lib, ikkinchi kotib doimiy ravishda Moskvadan yuborilgan yevropa millatiga mansub kishi bo‘lgan. Shu o‘rinda nega markaz O‘zbekiston partiyaviy boshqaruv tizimida ikkinchi muhim shaxsni aynan yuqoridan yubordi, aslida mahalliy slavyan millatiga mansub aholi vakilidan tayinlasa bo‘lar edi-ku degan savol tug‘iladi. Sovet hokimiyati mahalliy slavyanlarni partiya boshqaruv organlari rahbarlik lavozimlariga tayinlamaganligining asosiy sababi, ularni bir necha avloddan beri shu yerda tug‘ilib yashab kelayotganligi va qolaversa mahalliy millat vakillari bilan ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarning o‘xshash bo‘lganligi muhim omil hisoblanib, agarda ular rahbarlik lavozimlariga tayinlansa o‘zlari bilan birga yashayotgan mahalliy millat vakillari foydasiga qarorlar qabul qilishidan xavotir olishgan. Markazdan yuborilgan rahbarlarni bu yer bilan hech qanday aloqadorligi bo‘lmaganligi uchun, ular asosan Moskvadagi partiyaning barcha ko‘rsatmalariga amal qilib, mahalliy o‘zgarishlar haqida muntazam hisobot berib borganlar.

Markaz doimo milliy respublikalarda partiya saflaridagi milliy kadrlarga shubha bilan qarashda davom etdi. Shuning uchun doimiy ravishda siyosiy bilim va tajribaga ega bo‘lgan bolsheviklar milliy o‘lkalarga jo‘natilib turildi. Jumladan, VKP (b) MQ qarori bilan birgina 1933-yilda O‘zbekistonning siyosiy bo‘limlarida ishlash uchun Rossiya va Ukrainadan 500 nafar kommunist yuborilgan [16. – B.128].

Ikkinchi kotib shunchaki, birinchi kotibning o‘rinbosari bo‘lmasdan, unga asosiy kuch hisoblangan boshqaruv kadrlar bilan ishlash vazifasi yuklatilgan edi,

ya'ni amalda u respublikaning Markaz uchun ishlovchi komissari hisoblangan. Xalq xo'jaligida muhim o'rin tutgan milliy respublikalarning birinchi kotiblari siyosiy byuroning a'zosi hisoblangan. Markaz mana shunday kuchlar muvozanati evaziga milliy respublikalardagi boshqaruvni o'z nazoratida ushlab turgan. Markaziy Osiyodagi milliy respublikalar ichidan faqatgina O'zbekistonda ittifoq tashkil etilgandan boshlab toki u parchalangunga qadar mahalliy millatga mansub rahbar kadrlar birinchi kotib lavozimida ishlagan. Faqat 1937-yil 21-sentabrdan 27-sentabrgacha, ya'ni bir haftalik muddatga Pavel Nikitovich Yakovlev O'zbekiston Kompartiyasi MQ birinchi kotibi vazifasini vaqtincha bajaruvchisi bo'lib ishlagan. 1937-yil 27-sentabrda Usmon Yusupov partiya birinchi kotibligiga tayinlangach esa Yakovlev 1938-yilning sentabr oyiga qadar ikkinchi kotib lavozimida ishlagan.

P.N.Yakovlevdan keyin O'zbekiston Kompartiyasi MQ ikkinchi kotibi lavozimida quyidagi shaxslar ishlagan. Storojev Yakov Vasilevich 1938-1939-yillarda O'zbekiston Kompartiyasi MQ ikkinchi kotibi. Aleksandr Vasilevich Kudryavsev 1939-1941-yillarda O'zbekiston kommunistik partiyasi MQ ikkinchi kotibi va partiyaning siyosiy byuro a'zosi Nikolay Andreevich Lomakin 1941-yilda O'zbekiston Kompartiyasi MQ ikkinchi kotibi etib tayinlangan va bu lavozimda 1949-yilgacha ishlagan. O'zbekiston kommunistik partiyasi a'zosi bo'lgan. Roman Yefrimovich Melnikov 1949-1959-yillarda O'zbekiston Kompartiyasi MQ ikkinchi kotibi, ya'ni Usmon Yusupov partiyaning birinchi kotibi bo'lgan paytlarda ushbu shaxslar Markazdan respublika rahbariyatini zimdan nazorat qilish uchun yuborilgan [17. – <https://>].

1937-yildan 1950-yil oxiriga qadar ya'ni 20 yildan oshiqroq vaqt mobaynida respublikaning eng yuqori partiya hokimiyatini faqat ikkiki hudud – Toshkent va Farg'ona vakillari boshqargan. 1938-1950 va 1950-1955-yillarda Farg'ona vakili Usmon Yusupov va Amin Niyozov bo'lsa, 1955-1957 va 1957-1959-yillarda Toshkent vakillari Nuritdin Muhitdinov va Sobir Kamolovlardir [13. – C.60]. Buning sababi, o'sha vaqtlarda Toshkent va Farg'ona viloyatlari O'zbekiston xalq xo'jaligining

ko'pgina tarmoqlari, jumladan yalpi sanoat mahsulotlari bo'yicha ilg'or hisoblangan. Shuning uchun ham markaz O'zbekistonda partiya boshqaruvini shakllantirayotganda bu jihatlarni e'tiborga olgan. Ammo, 1950-yillarning ikkinchi yarmida N.S.Xrushyov boshchiligidagi Markazdagilar, Toshkent va Farg'ona vakillari respublikadagi mahalliy kadrlar bizning ishonchimizni yo'qotib, ular o'z milliy manfaatlarini ustun qo'yimoqdalar degan fikrga kelishdi. Ayniqsa, O'zbekistonning aholisi zich hududi bo'lgan Farg'ona vodiysida milliy va diniy qarashlar ustun qo'yilishiga e'tibor qaratildi. Shu nuqtai nazardan ham O'zbekiston Kompartiyasi MQdagi Farg'ona vodiysi vakillarining hukmronligiga barham berildi.

1938-yildan 1950-yilgacha bo'lgan davrda taqdirlari bir-biriga o'xshash bo'lgan siyosiy liderlarning mansab pillapoyalaridan goh ko'tarilib, goh pastlagan o'ziga xos elitasi shakllandi. 1937-yildan keyin O'zbekistondagi partiya boshqaruviga Yusupov guruhi va "1938-yil sinfi" keldi [18. – P.121].

Xulosa qilib aytganda, Sovet davlatining eng oliy organlariga kim rahbarlik qilgan bo'lmasin, partiyaning oliy rahbarlari milliy respublikalar va ularning rahbarlariga mutlaqo ishonmagan va doimiy ravishda markazdan yuborilgan ikkinchi rahbar orqali ularni har bir qadamidan hisobot olib turishgan. Qolaversa, partiya boshqaruvida o'ziga xos siyosiy elita shakllangan bo'lib, Kompartiyaning Markazdagi oliy rahbarlari ittifoqdosh respublikalar ustidan markazlashgan tizimli nazorat o'rnatishgan. Barcha milliy respublikalar singari O'zbekistonda ham davlat boshqaruvi partiyaga bo'ysundirilgan bo'lib, barcha rahbarlar iyerarxik tizimda Kompartiyaning Markazdagi yagona bosh kotibiga bo'ysungan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Юсупов Э., Зиёмов Ш. Аср билан ёнма-ён. – Тошкент: Ёш гвардия, 1983.
2. Christian Teichman. Cultivating the Periphery: Bolshevik Civilising Missions and Colonialism in Soviet Central Asia // *Comparativ: Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftstorschung*. 2009. №19. Heft 1.

3. История профсоюзов России: этапы, события, люди. – Москва: Академия труда и социальных отношений, 1999. 156 с. (69)
4. O‘z MA, 736-jamg‘arma, 1 - ro‘uxat, 1272 - yig‘ma jild, 51 - varoq.
5. Пасилов Б. Усмон Юсупов. – Тошкент: Ilm-ziyo-zakovat, 2019.
6. O‘z MA, 736 - jamg‘arma, 1 - ro‘uxat, 1394 - yig‘ma jild, 191 - varoq.
7. O‘z MA, 736 - jamg‘arma, 1 - ro‘uxat, 1920 - yig‘ma jild, 56 - varoq.
8. Юсупов У. Избранные труды. Том I. – Ташкент: Узбекистан, 1982.
9. O‘z MA, 736 - jamg‘arma, 1 - ro‘uxat, 1927 - yig‘ma jild, 42 - varoq.
10. Совет Ўзбекистони. 9 май 1966 йил. №103.
11. Ёш ленинчи. 21 август 1990 йил. №157.
12. Қизил Ўзбекистон. 28 сентябр 1937 йил. №223.
13. Раззаков Ф. Коррупция в Политбюро. Дело «красного узбека». - Москва: Эксмо, 2009.
14. Donald S. Carlisle (1986) The Uzbek power elite: Politburo and secretariat (1938-83), Central Asian Survey, 5:3-4, - P. 98-99.
15. <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=727068> (2019 йил 17 октябр)
16. Рашидов О. Ўзбекистонда совет бошқаруви структурасидаги маҳаллийлаштириш сиёсати. Монография. – Тошкент: “НАВРЎЗ” нашриёти, 2019.
17. <http://az-libr.ru/Persons/000/Src/0004/8be34ed8.shtml> (2020 йил 20 ноябр)
18. Donald S. Carlisle (1986) The Uzbek power elite: Politburo and secretariat (1938–83), Central Asian Survey, 5:3-4, 91-132, DOI: 10.1080/02634938608400559.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УСМАНА ЮСУПОВА В 1925-1937 гг.

Аннотация. В статье описано начало политической деятельности Усмана Юсупова, который был первым секретарем ЦК КП УзССР в 1937-1950 годах, его деятельность в 1930-е годы, когда он работал в Среднеазиатском бюро, его

отношения с влиятельными представителями партии в Центре, а также информация Усмана Юсупова о влиянии на политическую деятельность.

Ключевые слова: Узбекистан, Усман Юсупов, Центральноазиатское бюро, Центральный Комитет, Коммунистическая партия, политическая элита, республика.

POLITICAL ACTIVITIES OF USMAN YUSUPOV IN 1925-1937

Abstract. The article describes the beginning of the political activities of Usman Yusupov, who was the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Uzbek SSR in 1937-1950, his activities in the 1930 s, when he worked in the Central Asian Bureau, his relations with influential representatives of the party in the Center, as well as information about Usman Yusupov's influence on political activities.

Key words: Uzbekistan, Usman Yusupov, Central Asian Bureau, Central Committee, Communist Party, political elite, republic.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14258032>

Turdimuratov Yangiboy

O‘zDJTSU Ijtimoiy-gumanitar fanlar
kafedrasi dotsenti, t.f.b. falsafa doktori (PhD),

E-mail: new_rich80@mail.ru

SURXON-SHEROBOD VOHASIDA UY HUNARMANDCHILIGINING ETNOLOKAL XUSUSIYATLARI

Annotation. Mazkur maqolada an’anaviy xo‘jalikning asosiy turlaridan biri hisoblangan hunarmandchilik, xususan, uy hunarmandchiligining boshqa an’anaviy turlaridan farqli jihatlari, uning Surxon-Sherobod vohasiga xos etnolokal xususiyatlari, jumladan, vohada keng tarqalgan uy hunarmandchiligi turlari, mazkur sohadagi o‘ziga xos mehnat taqsimoti, mahsulotlar xom-ashyosi va ularni tayyorlash jarayoni tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: hunarmandchilik, uy hunarmandchiligi, gilamdo‘zlik, kigiz bosish, to‘qimachilik, tikuvchilik, kashtachilik, xom-ashyo, ip yigirish.

O‘zbekiston madaniy merosida xalq hunarmandchiligi alohida o‘rin tutadi. Tabiiy-geografik, iqlim va boshqa omillar ta’siri tufayli an’anaviy hunarmandchilik mahsulotlarini tayyorlash uslubi, ko‘rinishi, bezaklari va boshqa xususiyatlaridagi farqlarni, hatto ayni bir mintaqada yashovchi ayrim etnik guruhlar o‘rtasida ham kuzatish mumkin. An’anaviy hunarmandchilikni talab va ehtiyoj doirasidan kelib

chidan holda 3 ta yoʻnalishga boʻlish mumkin: uy hunarmandchiligi, buyurtmaga asoslangan hunarmandchilik va bozor hunarmandchiligi. Uy hunarmandchiligi deganda oʻz xojaligi ehtiyojlari uchun shu xoʻjalik chegaralarida olingan xom-ashyodan mahsulot ishlab chiqarish tushuniladi.

Uy hunarmandchiligining boshqalaridan muhim farqli jihati shundaki, unda ishlab chiqarilgan mahsulotlar tovar xususiyatiga ega boʻlmaydi, yaʼni bozorda sotish uchun moʻljallanmagan. Aniqrogʻi mazkur hunarmandchilik yoʻnalishida ishlab chiqarilgan mahsulotlar faqat ichki xoʻjalik ehtiyojlarida foydalanishga moʻljallangan. XIX asr oxirlariga kelib, Oʻrta Osiyoda uy hunarmandchiligida ishlab chiqarilgan ayrim mahsulotlar tovar xususiyatiga ega boʻla boshladi. Toʻplangan maʼlumotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, uy hunarmandchiligi turlari ziroatkor aholiga nisbatan chorvador aholida koʻproq rivojlangan. Buning asosiy sabablaridan biri uy hunarmandchiligi uchun asosiy xom-ashyo asosan chorvachilik mahsulotlaridan olingan.

Surxon-Sherobod vohasi respublikadagi ilk anʼanaviy hunarmandchilik madaniyati shakllangan hududlardan biri boʻlib, vohada hunarmandchilikning rivojlanishi va taraqqiy etishida shahar va qishloqlar oʻziga xos lokal xususiyatlarga ega boʻlgan bir qator markaz va maktablarning vujudga kelishiga olib kelgan. Voha qishloqlarida ishlab chiqarish asosan aholining maishiy ehtiyojlariga xizmat koʻrsatuvchi uy hunarmandchiligiga asoslangan edi. Yaʼni, vohadagi chorvadorlar va ziroatkorlar xoʻjaligida asosiy mashgʻulotdan tashqari qoʻshimcha ravishda uy hunarmandchiligi bilan ham shugʻullanishgan.

Vohada uy hunarmandchiligining asosiy xususiyatlaridan biri mahsulot uchun asosiy xom-ashyoni tayyorlashdan tortib, uni ishlab chiqarishgacha boʻlgan barcha jarayonlarda faqat ayollar ishtirok etgan. Vohaning dasht va dasht oldi hududlarida uy-roʻzgʻor hunarmandchiligiga xos ishlab chiqarish shakllari koʻproq taraqqiy etgan [10, 117]. Vohada gilamdoʻzlik, kigiz bosish kabi uy hunarmandchiligi turlari keng rivojlangan boʻlib, ular uchun asosiy xom ashyo qoʻy juni va terisi hisoblangan. Yuqorida taʼkidlanganidek, xom-ashyoni tayyorlash jarayoni, jumladan, terini qayta

ishlash, tarash, tekislash (taroqlash), yigirish, kigiz, gilam to‘qish, jun titish kabi ishlar bilan asosan ayollar shug‘ullangan. Qo‘y terisidan tayyorlangan po‘staklar (hasali po‘stak) uy ichida to‘shak sifatida keng qo‘llanilgan [3, 93].

Boshqa hududlarda bo‘lgani kabi vohada ham kigiz, namatlardan o‘tovlarni yopishda, gulli kigizlardan uy ichida to‘shak o‘rnida, xo‘jalik uchun esa qop, xurjun sifatida foydalanilgan. Qirg‘izlar va qozoqlarda yupqa kigizdan kiyim-kechaklar ham tikilgan. O‘rta Osiyo xalqlarida kigiz tayyorlash jarayoni deyarli bir xil bo‘lgan. Qozoqlar va qirg‘izlarda gulli kigizlar tayyorlashda faqat bezaklarida farqlarni kuzatish mumkin. Kigiz tayyorlash jarayonida uy egalari bilan birga qo‘shni ayollar ham ishtirok etgan.

Surxon-Sherobod vohasida kigiz tayyorlash usuliga ko‘ra ikki xil: oddiy gulsiz va gulli kigizlarga bo‘lingan. Gulsiz kigizlar takiyanamat yoki taki namat deb atalgan. Vohada kigizning “tug‘donagul”, “taqirgul”, “tug‘ma baqa”, “gajakgul”, “gultaylama”, “qirqdonagul”, “shoxmola”, “qirdo‘ngil” va “oltido‘ngil” turlari ko‘p tayyorlangan. Kigizdan kalishlar (kovush) uchun pataklar ham tayyorlangan [7, 100]

Eng qizig‘i, kigiz ishlab chiqarish alohida mustaqil hunarmandchilik turiga aylanmagan. Ya‘ni kigiz bosish uni ishlab chiqaruvchilar uchun yagona va asosiy mashg‘ulot turi bo‘lmay, xo‘jalikda ayollar majburiy mehnat jarayoning bir qismi hisoblangan, xolos. Kigiz bosishda ayollar o‘rtasida aniq mehnat taqsimoti bo‘lmagan. Mahsulotni tayyorlash jarayonidagi barcha ishlar ayni bir kishi tomonidan amalga oshirilgan.

Vohada to‘qimachilikning mato to‘qish, tikuvchilik (kiyim-bosh tayyorlash), kashtachilik, bo‘yra to‘qish va gilamdo‘zlik turlari keng rivojlangan. Ayniqsa, gilam to‘qish aholi xo‘jaligi va turmush tarzida katta ahamiyatga ega bo‘lgan. O‘rta Osiyoda gilam ishlab chiqarishning uchta asosiy turi mavjud: gilam (qisqa tukli gilam), julxurs (uzun tukli gilam) va sholchalar. Hududlarda gilam ishlab chiqarish, asosan texnologiyasi va rangining xilma-xilligi bilan ajralib turgan [12, 56]. Gilamchilik ayollarning uy hunarmandchiligi sifatida deyarli har bir xo‘jalikda keng rivojlangan.

Ayniqsa, gilamchilikda an'anaviy ko'rinish, turli-tumanlilik, shuningdek, o'ziga xos lokal xususiyatlar saqlanib qolganligi bilan ajralib turadi.

Gilamdo'zlik uyda ayollar ishlab chiqarishiga asoslangan bo'lib, gilamdo'z ustalar o'ziga xos tukli va tuksiz gilamlar ishlab chiqarishning turlicha texnikasiga ega bo'lganlar [17, 17-20]. Vohada tojik ayollari jundan naqshli namatlar (kigizlar) tayyorlashgan va hatto o'tov uchun tukli mahsulotlar ham to'qishgan [14, 74-75]. Shuningdek, vohaning g'ajari va terma gilamlari o'zining murakkab to'qilish uslubi bilan ajralib turadi [12, 58]. Shu bilan birga, shol gilam, patli gilam, julxurs, arabi gilam, g'ajari gilam to'qish keng rasm bo'lgan [3, 73].

Voha gilamchiligining muhim qismini mayda maishiy gilam mahsulotlari: ishlik-xalta va qoshiq-xalta (oshxona anjomlari uchun xaltalar), bug'joma (uy-ro'zg'or buyumlarini o'rash uchun to'qilgan mato), xurjinlar (egar to'rlari), napramach (to'qilgan sandiqlar), dasturxonlar tashkil etgan. Gilam to'qish uchun ishlatiladigan dastgoh – do'kon deb atalgan. Bunday dastgoh ko'chmanchilar madaniyatga xos bo'lib, u doimiy ko'chib yurish sharoitida qulay bo'lgan. Sababi mazkur dastgoh stationar sharoitlarni talab qilmagan, uni o'rnatish va yig'ish esa oson bo'lgan [16, 167].

Odatda, gilam to'qish uchun qo'y junidan yoki ayrim hollarda paxta ipidan ham foydalaniladi. Bitta gilamga 8-12 kilogramgacha xomashyo kerak bo'ladi. Axborotchilarning ta'kidlashicha, kuzgi qirqim jundan yaxshi gilam tayyorlab bo'lmaydi. Chunki aynan bahorgi jun uzun va mayin gilambop bo'ladi. Kuzgi jun esa qattiq va dag'al bo'lib, asosan kigiz bosish uchun ishlatiladi.

Termiz va Sherobod shaharlarida to'qilgan gilamlar O'rta Osiyodan tashqari Rossiya va butun G'arbiy Yevropada ham mashhur bo'lib, yuqori narxlarda sotilgan. Bir qancha gilam turlari Parij shahri ko'rgazmalariga ham qo'yilgan va yuqori baholarga sazovar bo'lgan [20, 68]. Sherobod bekligida to'qilgan sifatli gilamlarni savdogarlar Qarshi, Karki, va Shahrisabz shaharlari bozorlariga va hatto, Amudaryo orqali Afg'oniston va Hindistonga ham olib borib sotishgan [13, 377]. Sherobod

bekligida o‘zbeklardan tashqari turkman va afg‘onlar ham gilam to‘qish bilan shug‘ullanishgan. Turkmanlar gilamdan tashqari koshma (chakmonning bir turi) ham to‘qishib, kuzda bozorlarda 500 tagacha koshma sotishgani haqida ma’lumotlar uchraydi [9, 25].

To‘quvchilik qadimdan rivojlanib kelgan yetakchi hunar turlaridan bo‘lib, sohaning asosiy xomashyo manbai vohada taraqqiy qilgan dehqonchilik va chorvachilikdan olingan paxta, ipak, kanop va jundan iborat bo‘lgan [11, 258]. Gilam to‘qish uchun asosiy xom-ashyo bo‘lgan jun va paxtani ayollar uyda urchuqda ip qilib yigirishgan. Tayyorlangan kalavaning bir qismi shaharlardagi to‘quvchilarga sotilgan, qolgan qismidan esa o‘z ehtiyojlari uchun foydalanishgan. Chunki ip yigirish ayollarning qishdagi asosiy uy mashg‘ulotlaridan biri hisoblangan [10, 122].

Vohada qadimdan uy sharoitida mato to‘qish yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, to‘qimachilikda zarur bo‘lgan xomashyo manbai xo‘jalikning o‘zida tayyorlangan. Jun titish va jundan mato tayyorlash hunarmandchilikning boshqa turlariga o‘xshab alohida kasbkor bo‘lib chiqmagan [4, 8]. Lekin jundan tayyorlangan mahsulotlar va kiyim-boshlarga nafaqat chorvachilik, balki o‘troq dehqonchilik hududlarida ham ehtiyoj katta bo‘lgan. Ayniqsa, qo‘y va tuya junidan asosiy xomashyo sifatida foydalanib, tuya junidan chakmon va boshqa kiyimlar tayyorlaganlar. Vohada qo‘y junidan tayyorlangan ipni o‘rmakdan o‘tkazib “shol mato” ham tayyorlangan [2, 110].

Ta’kidlash kerakki, O‘rta Osiyoning barcha yarim ko‘chmanchi aholisi mato to‘qishda jun tayyorlash va uni ip shakliga keltirishda deyarli bir xil usulni qo‘llashgan. Eng asosiysi, jun oldin yuvilib, titilib va kerak paytda bo‘yalgan. Jundan ip qilishda maxsus urchuqdan, uni titish va savashda maxsus tayyorlangan savacho‘plardan foydalanilgan [7, 112]. Qo‘l urchuqlari qaraqalpoqlarda – urshik, turkmanlarda – ik, qirg‘izlarda – iyk deb atalgan [15, 231]. Vohada echki junidan tivit salla, paytava, fo‘ta tayyorlash, qo‘y terisidan po‘stin tikish keng rasm bo‘lgan.

Surxon-Sherobod vohasida to‘qimachilik hunari o‘ziga xos bo‘lib, ayniqsa, Boysun va Denov tumanlarida juda yaxshi taraqqiy etgan edi. Chunonchi, asosan uy

sharoitida sidirg‘a va guldor ip, ipak va yarim ipak matolar to‘qilgan. Bundan tashqari, jundan shol, bosma, qoqma kabi matolar to‘qilgan va bu matolardan asosan ustki kiyimlar tayyorlangan. To‘qimachilik tarkibida ip yigirish, mato to‘qish va bo‘yash kabi bir necha tarmoqlar bo‘lgan.

Vohada to‘qimachilikning kashtachilik hunarmandchiligi, ya’ni qo‘l kashtachiligi o‘ziga xos tarzda rivojlangan. Shuningdek, aksariyat hollarda kashtachilik buyumlari bozorga mo‘ljallanmagan bo‘lib, asosan, xonadon ehtiyojini qondirish, urf-odatlarini davom ettirish uchun tikilgan. Vohada kashta buyumlarining “kirpech”, “dorpech”, “so‘zana”, “choyshab”, “chorsi”, “ro‘molcha” kabi turlari va “popuk”, “iroqi”, “chaqmoq”, “yo‘rma” deb ataluvchi choklari keng tarqalgan [18, 47-49].

Vohadagi deyarli barcha xo‘jaliklarda kashtadan devorlarga osish uchun palak, gulko‘rpa, so‘zana, devorning yuqori qismiga esa zardevor, joypo‘sh, kirpech, buyumlarni o‘rash uchun bo‘g‘joma, namoz o‘qishga joynamozlar ham tikilgan. Uylar xonalarini kashtali so‘zana, gulko‘rpa, zardevor, choyshab, kirpech (sidirg‘a chokli palak) kabilar bilan bezatishgan. Uy anjomlaridan – sandalpo‘sh, joynamoz, joypo‘sh (kelin-kuyov yopinib yotadigan gulli choyshab), oyna xalta, taroq xalta, tuz xalta yoki qoshiqlor, dastro‘mol, nimcha, do‘ppi, ko‘ylaklarning yoqa va etaklari, kashta yenglar, paranji, keyinchalik ayollar jelaklariga ham kashtalarning tikilishi, hatto oyoq kiyimlaridan kovush, mahsi, etiklarni ham kashta bilan bezatishganligi ham bu hunar turining alohida o‘ringa ega ekanligidan dalolat beradi.

Voha aholisining murakkab etnik guruhlar madaniyatlarining qorushuvidan tashkil topganligi kashtachilikning o‘ziga xos lokal xususiyatlariga sabab bo‘lgan. Chunonchi, Sho‘rchi, Denov va Sherobod kashtachiligi tog‘li tuman Boysun kashtachiligidan ancha farq qiladi. Boysun kashtachiligida boy o‘simliksimon naqshlar asosiy rol o‘ynab, unda Tojikistonning tog‘li tumanlari kashtachiligi an‘analari umumiy lashib ketgan bo‘lsa-da, baribir vohaga xos mahalliy xususiyatlar sezilab turadi [19, 77-80]. Voha kashtachiligining Buxoro, Samarqand va Shahrizabz

kashtachilik markazlaridan farqlanuvchi tomonlari uning ranglaridan tashqari oq matoga yirik gullar bilan kashta tikishdadir.

Kashtachilik mahsulotlari xom ashyosini tayyorlash o‘ziga xos tartibda amalga oshirilgan. Dastlab jun iplar (kalava) sho‘r suvga solib, qaynatilgan. Kalava asosan tuzli suvda qaynatilganligi uchun pishiq va chidamliligi bilan ajralib turgan. Kalava ko‘proq tuzli suvda qaynatilganligi bois uning zahri kesilgan. Bunga sabab, junni tayyorlash ishlari qo‘lda bajarilgani uchun ish jarayonida qo‘lga salbiy ta‘sir ko‘rsatib, turli teri kasalliklariga sabab bo‘lgan. Jun iplar qozonda qaynatilgandan so‘ng, olib quritilgan. Ular yaxshi qurigach, yana toza suvda yuvilgan va pishiq, mustahkam, chidamli bo‘lishi uchun xamir qorishmasiga ham solingan [6, 94].

Boysun tumani Gumatak qishlog‘ida qora bo‘yoqni *tatum* degan daraxt mevasidan, sariq bo‘yoqni yong‘oq daraxtida o‘sovchi zamburug‘dan, qizil bo‘yoqni esa yovvoyi ro‘yandan oladilar. Bo‘yoq sifatida yana jiyda, o‘rik, terak ildizlaridan foydalanadilar, ular qizil va jigarrang bo‘yoq olishda juda qulay. Ammo bu bo‘yoqlarda bo‘yalgan junlarning rangi tiniq chiqmaydi, ko‘rinishi jihatdan biroz xiraroq ko‘rinadi [4, 8].

Surxon-Sherobod vohasi dasht, tog‘li va tog‘oldi mintaqalarida chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi qo‘ng‘irotlar orasida jundan kiyimlar va kundalik xo‘jalik mahsulotlaridan chakmon, po‘stin, turli xildagi gilamlar, xalta, xurjunlar tayyorlash rasm bo‘lganligi bois, jundan ip yigirish ham aynan mazkur mintaqalarda keng taraqqiy etgan. Tadqiqotchilar Boysun va Nurota qo‘ng‘irotlarining XIX asr va XX asr boshlaridagi gilamlarida aks etgan bezak-naqshlarida ko‘pgina o‘xshashlik mavjudligini ta’kidlashadi. Bunga sabab, ikkala tumanda yashovchi qo‘ng‘irotlarning azaliy o‘zaro oilaviy munosabatlaridan darak beradi [5, 27].

Surxon-Sherobod vohasida uy hunarmandchiligi mintaq va mahalliy aholi tarixidan chuqur ildiz otgan bo‘lib, u etnik guruhlarining o‘ziga xosligi, dunyoqarashi, dini, turmush tarzi va an‘analarini aks ettiradi. Tarixan uy hunarmandchiligining rivojlanishi tovar-pul munosabatlarining sustligi va natijada aholi turmush tarzi uchun

zarur bo'lgan deyarli barcha uy-ro'zg'or buyumlari mustaqil ravishda ishlab chiqarilganligi bilan bog'liq iqtisodiyotning rivojlanishiga asoslangan edi. Uy hunarmandchiligi nafaqat turli xalqlar xo'jaligida, balki ular iqtisodiyotida ham muhim rol o'ynagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаев У.С. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. – Т.: Янги аср авлоди. 2005.
2. Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кофирнигана // Материальная культура Средней Азии и Казахстана. – М., 1974.
3. Бўриев О. Хўжамбердиев Т. Ўзбек халқи боқий қадриятлари (Этнотарихий лавҳалар). – Қарши: Насаф. 2005.
4. Гюль Э. Қўнғирот гиламлари // Мозийдан садо. 2004 – №1.
5. Гюль Э. Ковроткачества Байсуна // История и традиционная культура Байсуна. Труды Байсунской научной экспедиции. Вып. 2. – Т., 2005.
6. Давлатова С.Т. Қашқадарё миллий кийимлари: анъанавийлик ва замонавийлик. – Т.: Янги аср авлоди, 2006.
7. Davlatova S. O'zbek an'anaviy hunarmandchiligi tarixiy jarayonlar kontekstida (O'zbekistonning janubiy hududlari misolida). – Т.: Yangi nashr. 2018.
8. Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари. – Т., 1978.
9. Кап. Гинтилло. Интендантские сведения о Бухаре 1885 г // Сб. геог. топог. и статис. мат. По Азии. – СПб., 1886. Вып XXI.
10. Кармышева Б. Х. О торговле в восточных бекствах Бухарского ханства в начале XX в. в связи с хозяйственной специализацией. Товарно-денежные отношения на ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1979.
11. Кармышева Б. Х. Ткачество и прядение у народов южных районов Таджикистана и Узбекистана (XIX – начало XXв.) // Проблемы типологии и этнологии. – М., 1979.

12. Кустарные промыслы в быту народов Узбекистана XIX – XX вв. – Т.: Фан, 1986.
13. Полк. Галкин. Военно-статистический очерк Бухарском ханстве и южной части Самаркандской области // Сб. геог. топог. и статис. мат. по Азии. – СПб., 1894. Вып. 57.
14. Султанов М.Х. Этнографические наблюдения в Сурхандарынской области // Материалы по истории Узбекистана. – Т., Фан, 1966.
15. Томина Т.Н. Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1989.
16. Турдимуратов Я. ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИОННОГО ХОЗЯЙСТВА В ЭТНОЭКОНОМИКЕ СУРХАН-ШЕРАБАДСКОГО ОАЗИСА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА // Innovations in Science and Technologies. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 165-175.
17. Фахретдинова Д. А. Декоративно-прикладное искусства Узбекистана. – Т., 1972.
18. Ёроқов М. Б. Каштадўзлик ва тўқимачилик ҳунарларига оид атамалар// Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. №6.
19. Ёроқов М. Б. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида ўзбек хотин-қизларининг чеварчилиқ касб-ҳунари // Обществeнные науки в Узбекистане. 1998. №1.
20. Хакимова К.З., Кравец Л.Н. Социально-экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. – Т.: Фан, 1980.

Этнолокальные особенности домашних промыслов Сурхан-Шерабадского оазиса

Аннотация. В данной статье анализируются ремесло, которое считается одним из основных видов традиционного хозяйства, в частности, аспекты домашних промыслов, отличающиеся от других традиционных видов,

этнолокальные особенности, характерные для Сурхан-Шерабадского оазиса, в том числе виды домашних промыслов, которые широко распространены в оазисе, своеобразное разделение труда, сырье продуктов и процесс их приготовления.

Ключевые слова: ремесло, домашнее ремесло, ковроткачество, войлоковаляние, ткачество, шитье, вышивка, сырье, прядение.

Ethnolocal features of home crafts of the Surkhan-Sherabad oasis

Abstract. This article analyzes the craft, which is considered one of the main types of traditional economy, in particular, aspects of household crafts that differ from other traditional types, ethnolocal features characteristic of the Surkhan-Sherabad oasis, including types of household crafts that are widespread in the oasis, a kind of division of labor, raw materials of products and the process of their preparation.

Keywords: craft, home craft, carpet weaving, felting, weaving, sewing, embroidery, raw materials, spinning.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14288373>

Баходир Тўйчибоев

Гулистон давлат педагогика институти
доценти, тарих фанлари номзоди
E-mail: bahodirtuychibaev69@gmail.com

ПЕТРОГЛИФЛАРНИНГ ТЕХНОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

Аннотация. Мақола қоятош ёдгорликларни ўрганишнинг алоҳида йўналишларидан бири, петроглифлар трассологияси масаласига бағишланади. Экспериментал-трассологиянинг мақсади, петроглифларни тушириш жараёни ва унда қўлланилган асбоб-ускуналарни ўрганиш ҳисобланади. Мақолада петроглифларнинг нусхаларини олишда фойдаланиб келинаётган 3D лазерли сканерлаш, булутли фотограмметрия усуллари ва уларнинг амалиётда қўлланилиши ҳақида маълумотлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. Петроглифлар, экспериментал - трассология, маълумотлар базаси, уч ўлчовли моделлаштириш, 3D лазерли сканер, булутли фотограмметрия, микро-объект, рақамли фотокамера, компиляция, дастурий таъминот, Helicon Focus, Netfabb Studio Basic, хужжатлаштириш, 1:1 масштаб, қоятош рельефи, RAW формат, замонавий оптика.

Петроглифларнинг технологик хусусиятларини ўрганиш, қоятош суратларни замонавий тадқиқ этишнинг истиқболли йўналишларидан бири

бўлиб, унинг асосида петроглифлар трассологияси ётади. Қоятош суратларни ўрганишдаги экспериментал - трассеологик таҳлиллardan кўзланган асосий мақсад, петроглифларни уриб-чўкичлаб тушириш жараёни ва унда қўлланилган асбоб - ускуналарни ўрганиш ҳисобланади.

Сўнгги йилларда, соҳа мутахассислари томонидан петроглифларни ўрганиш жараёнида, олдин кам қўлланилган ва эътибордан четда қолган йўналишлардан бири, ёдгорликни экспериментал - трассеологик ёндашув асосида ўрганиш ва унинг замонавий усулларини амалиётда қўллашни таклиф қилаётганликларини кузатишимиз мумкин [5, 12–15]. Экспериментал трассеологик усуллар анча олдин ишлаб чиқилган [11] ва қўлланилиб келинганлигига қарамай [22; 10, 94.; 9; 1, 44–61, 15], амалда петроглифларни ўрганишда тасвирларни қоятошларга туширишнинг технологик жараёнларини қайта тиклаш ва экспериментал моделлаштириш масалаларига тизимли шаклда тадқиқот воситаси сифатида етарли даражада эътибор берилмай келинди. Бу даврда фақат айрим мутахассисларнинг петроглиф изларини трассеологик таҳлиliga бағишланган тадқиқотларини кўришимиз мумкин [16, 67].

XXI асрнинг бошларига келиб, бир неча тадқиқотчилар, петроглиф тасвирларидаги изларнинг экспериментал ва трассеологик таҳлиliga бағишланган махсус тадқиқотлари билан, бу йўналишдаги изланишларни янги босқичга олиб чиқдилар [3, 107–118; 4, 158–178; 6, 478–479]. Улар петроглиф тасвирларини туширишнинг технологик жараёнларини ўрганишда қўлланиб келинаётган амалдаги ўзига хос анъанавий усулларни, экспериментал - трассеологик ёндашувга мослаштира олдилар. Мазкур тадқиқотчилар, технологик жараёнларни тадқиқ этишга мослаштирилган амалиётлар кетма - кетлигини батафсил кўрсатиб бериш орқали, юқоридаги муаммонинг илмий ечимини бера олдилар [6, 469–480; 2, 201–207].

Тадқиқотлар жараёнида экспериментал трассеологик усулларни қўллашдан кўзланган асосий мақсад, петроглиф тасвирларни ўриб чўкичлаб туширишда

фойдаланилган қуроллар ҳақида атрофлича маълумот олиш ҳисобланиб, бу маълумотлар ёдгорлик даврийлигини аниқлаш нуқтаи назаридан тадқиқотчилар учун муҳим ҳисобланади. Ушбу йўналишдаги тадқиқотлар тажрибаси шуни кўрсатадики, экспериментал трасеология, қоятош тасвир санъати намуналарини яратишнинг технологик жараёни билан боғлиқ турли жиҳатларни ўрганиш имкониятларини кенгайтириб, янада олдинга силжиш имконини беради. Бугунги кунда, экспериментал трасеология усулларининг амалиётда қўлланилиши, тадқиқотчилар қарашларини тубдан ўзгартириб, бир томондан тадқиқотлар жараёнининг технологик жиҳатларига, бошқа томондан, объектнинг кўзга кўринмас янги белгиларини аниқлаш ва ёдгорлик маълумотлар базасини мустахкамлаш масалаларига кўпроқ эътибор беришга сабаб бўлмоқда.

Ҳозирги кунда петроглифларнинг технологик хусусиятларини аниқлаш жараёнида турли усуллардан фойдаланиб келинади. Қоятош тасвир ёдгорликларининг асл ҳолатидаги кўринишининг сифатли нусхаларини олиш вазифалари ва технологик тараққиёт, мутахассислар олдида петроглифларни ўрганишда янги замонавий усуллардан фойдаланиш имкониятларини очиб берди. Бу жараёнларни амалга оширишдаги асосий усуллар, петроглиф нусхасини кўчириш ёки уни 3D форматда реконструкция қилиш ҳисобланади. Бу жараёнлардан кўзланган асосий мақсад - қоятош юзасида петроглиф изларининг ўзига ҳослигини аниқлашдир. Сўнгги йилларда, петроглифларни уч ўлчовли моделлаштириш принципига асосланган қўл таъсирсиз нусхаларини олиш усуллари фаол ривожланиб бормоқда. Объектларни суратга олиш ва уларнинг уч ўлчамли тасвирини яратишнинг бир қанча усуллари мавжуд бўлиб, улардан 3D лазерли сканерлаш, йирик фототасвирларни жамлаш ва булутли фотограмметрия усуллари амалда кенг қўлланилиб келинади.

3D лазерли сканер ёрдамида сканерлаш усули, бу қоятош юзасида жойлашган тасвирни турли бурчаклардан туриб нусхасини олиш ҳисобланади. Объектнинг ҳар бир нуқтасининг уч ўлчамдаги жойлашувини кўрсатувчи

маълумотларнинг бирлаштирилиши натижасида, тасвирнинг 3D модели яратилади. Бугунги кунда кўплаб тадқиқотчилар шу турдаги қўл таъсирсиз нусхалаш усулини афзал кўришади [17, 214–215; 12, 13, 14, 19]. Лазерли сканерлашнинг ижобий томони – бу йирик объектларлардаги ўлчамларини ҳисоблашнинг қулайлиги ҳисобланади. Ушбу амалиётнинг қўл таъсирсиз амалга оширилиши, ёдгорликнинг хавсизлигини таъминлайди. Қолаверса, қоятош сурат тасвирлари маълумотларини хужжатлаштириш, қайта ишлаш ва сақлаш жараёнларнинг компютерлаштирилиши, унинг ижобий томонлари ҳисобланади. Бироқ, лазерли сканерлаш усулининг айрим камчиликлари ҳам мавжуд бўлиб, улардан бири ускуналарнинг қимматбаҳо эканлиги бўлиб, бу ҳолат кўпчилик тадқиқотчилар учун улардан фойдаланиш имкониятларини чеклайди. Бу усул ёрдамида тасвир нусхасини олиш мураккаб жараён ҳисобланиб, у нафақат вақт, балки махсус билим, шунингдек, асбоб - ускуналар билан ишлаш кўникмаларини ҳам талаб қилади. Портатив сканердан фойдаланишнинг яна бир мураккаблиги – бу сканерлаш жараёнида ҳаракатланаётган қурилманинг барқарорлигини таъминлаш ҳам ҳисобланади. Объектларни сканерлаш жараёнида айрим хатоликларга йўл қўйилиши мумкин, масалан бу усулда фотоапарат ёрдамида суратга олишдаги имкониятлар мавжуд бўлмай, штативдан фойдаланилмаслик ва масофани доимо назорат қилиш имкониятларининг чекланганлиги сабабли, суратларнинг аниқлик даражаси камайиши мумкин.

Бугунги кунда микро-объектларни қўл таъсирсиз нусхалаш учун классик трасалогияда рақамли фотосуратлар асосида объектнинг уч ўлчовли моделини яратишнинг бир қанча йўллари мавжуд. Улардан бири, бу – петроглифларнинг чўкичлашда турли хил чуқурликда туширилган тасвирларни компиляция қилишдир. Бу усул юқори катталаштириш имконияти мавжуд бўлган фотосуратлар (50 ва ундан ортиқ) учун мос келиб, унда қоятош тасвирларни туширишда фойдаланилган қуролларни таҳлил қилиш мумкин. Аммо бундай

компиляциялар асосида 3D моделларни яратиш кўшимча дастурий таъминот имкониятларидан фойдаланишни талаб қилади, масалан, Helicon Focus [23, 7, 26] дастурий таъминоти. Ушбу усул қоятош суратларининг айрим кичик деталларини ҳам ўрганиш имконини беради.

Катталаштириш имкониятлари чекланган тасвирларнинг 3D моделларини булутли фотограмметрия усули ёрдамида амалга ошириш мумкин. Бу усулнинг юқоридаги усулдан асосий фарқи, маълум маконда жойлашган ҳар бир тасвирнинг уч ўлчамдаги жойлашувини ҳисобга олган ҳолда ҳужжатлаштириш имкониятининг мавжудлиги ҳисобланади. Фотограмметрия усули ёрдамида яратиладиган уч ўлчовли моделлар тасвири, тасвир нуқталарининг координаталари ва уларнинг бир-бирига нисбатан жойлашуви ҳақидаги математик маълумотлар асосида қурилади. Фотограмметрия усули ҳар бир тасвирнинг барча нуқталарини максимал аниқлик даражасида нусхалаш имкони яратади. Кўпроқ, бу усулдан нисбатан кичик ҳажмдаги тасвирлар, масалан, уларнинг 1:1 масштабдаги тасвирларини яратишда фойдаланилади.

Тадқиқотлар амалиёти шуни кўрсатадики, петроглифларни трасеологик таҳлилида фойдаланиладиган қўл таъсирисиз нусхалашнинг энг мақбул усулларида бири, бу фотограмметриядир. Ушбу ҳужжатлаштириш усулининг аниқлиги, самарадорлиги ва амалиёт жараёнида қулайлиги, кўпчилик археологлар томонидан эътироф этилган [18, 26]. Бир неча йиллар давомида турли хил нусхалаш усулларида фойдаланган француз тадқиқотчиси С. Кассант, “уч ўлчовли лазерли сканерлаш катта ўлчамли ва ҳажмли, мураккаб рельефли объектларни нусхалаш имконини беради, ўрганилаётган қоятош тасвирининг барча жиҳатларини қамраб олиш учун 3D сканер мос келмайди, бу вазифани амалга ошириш учун рақамли фототасвир ва фотограмметриядан фойдаланиш афзалроқ” деган хулосага келади [19]. Рақамли фотосуратларни компьютер дастурий таъминотлари асосида қайта ишлаш ва уч ўлчовли моделлаштириш техникаси Х.Плиссоннинг “Рақамли фотосурат ва трасеология:

2D дан 3D гача” [25] асарида батафсил тавсифланган. Кейинги йилларда француз тадқиқотчилари Х. Плиссон ва С. Кассанлар фотограмметрия усулини петроглифларни трасологик усулларда тадқиқ қилиш вазифаларига мослаштиришда муваффақиятларга эришмоқдалар. Тадқиқотчилар бу нашрларда петроглиф ёдгорликларни фотограмметрия усули ёрдамида тадқиқ этиш жараёнида тўпланган тажрибаларни умумлаштирадилар [19, 24].

Объектнинг юқори сифатли уч ўлчовли моделини яратиш, бир неча шартларни талаб қилиб, улардан биринчиси барқарор, жуда ёрқин бўлмаган ёруғлик ҳисобланади. 3D моделни яратишнинг бундан кейинги муҳим шартларидан яна бири, бу фотосуратларнинг аниқлик даражаси ҳисобланади [24, 17]. Юқори аниқлик ва сифатга эга 3D моделни, яхши оптикага эга рақамли фотокамера ёрдамида олинган уч ёки тўртта аниқ фотосуратни бирлаштириш орқали яратиш мумкин. Қоятош юзаси рельефининг мураккаблигига қараб объект фотосурати бир неча бурчаклардан олинади ва олинган фотосуратлар кўзгалмас юзанинг бир хил майдонини ўз ичига олиб, улар бир - бири билан туташтирилади. Бунда, барча тасвирларда объективдан қоятошгача бўлган бир хил масофани сақлаш талаб этилади [24, 17]. Етарли миқдордаги фотосуратлари олингандан сўнг, уларни қайта ишлаш, улардан бурчак ва сифат жиҳатидан энг мос келадиганларини танлаш керак. Фотограмметрия усули учун петроглифлар, ёки уларнинг бўлакларини RAW форматида сақлаш тавсия этилади. Бу формат олинган тасвирлар сифатни йўқотмасдан кейинчалик таҳрирлаш имкониятини таъминлайди. Масалан, далада ёруғликни ҳар доим бирдай бўлишини таъминлаш мураккаб вазифа бўлиб, фотограмметрия усули эса бир хил ва барқарор ёруғликни талаб қилади. Фотосуратларни қайта ишлашда, тасвирлар учун энг мақбул ёруғлик ва тасвир аниқлигини танлаш имконияти мавжуд. Аммо шу билан бир вақтда, фотосуратларнинг сифати ва аниқлиги тадқиқотчининг дала шароитида ишлаш кўникмаси ва маҳоратига ҳам боғлиқ. Бундан ташқари, компьютерда ишлов бериш жараёнида фото тасвирларни кесиш ва уларнинг

ўлчамларини ўзгартириш мумкин эмас. Акс ҳолда дастурий таъминот, ўзгартирилган фотосуратларнинг асл нусхасини чиқара олмайди ва 3D модел яратилмайди.

Фотограмметрия усули, қоятошга зарар келтирмайдиган, ҳатто паст сифатли петроглиф нусхаларини олиш имконини берувчи, қўл таъсирсиз хужжатлаштириш усул сифатида бир қатор афзалликларга эга. Энг асосийси, бу усул қоятош тасвир ёдгорликларини консервация қилиш масаласи нуқтаи назаридан ҳам муҳим ҳисобланади. Бу усулда объектнинг уч ўлчовли моделини яратиш катта молиявий харажат, вақт ва махсус кўникмаларни талаб қилмайди. Усулнинг асосий афзаллиги, унинг аниқлигидир. Замонавий дастурий таъминотлар имкониятлари туфайли 3D моделларни яратиш жараёнида, мавжуд камчиликларни бартараф этиш имкониятлари туғилади.

Бундан ташқари, фотограмметрия усули ёрдамида қоятош тасвирлар моделини яратиш жараёнида, объект ўлчамларининг математик аниқлигига эришиш мумкин. Уч ўлчовли моделлаштиришда фойдаланиладиган компьютер дастурларининг яна бир афзаллиги – бу ҳар қандай нуқтада олинган моделнинг парчаларини ўлчаш имкониятидир. Махсус дастурий таъминот (масалан, Netfabb Studio Basic) ёрдамида петроглифларнинг трасеологик таҳлили учун муҳим бўлган 3D моделнинг ён томонларини кўрсатувчи тасвирларини ҳам олиш мумкин.

Хулоса сифатида, петроглифларнинг трасеологик хусусиятларини тадқиқ қилиш имконини берувчи, юқоридаги замонавий усулларининг барчаси, ўз афзалликлари ва камчиликларига эга эканлигини кўрсатиб ўтишимиз мумкин. Шубҳасиз, фотограмметрия усули бир қатор афзалликларга эга бўлсада, якуний натижага эришиш учун, тадқиқ этилаётган археологик материал устида қўшимча ишлаш ва тажриба ўтказиш жараёнларини талаб қилади. Бундан ташқари, ҳар қандай замонавий оптика ёрдамида олинган фототасвирлар сифатига ҳам суратга олиш жараёнида дуч келинадиган атроф - муҳит ўз таъсирини ўтказиши табиий.

Масалан объектив линзаларнинг турли қисмларига ёруғликнинг хар ҳил тушиши. Бу хусусият 3D моделларни яратишда айрим хатоларни келтириб чиқариши мумкин. Таъкидлаб айтишимиз мумкинки, қоятош тасвир нусхаларини олишнинг юқоридаги усуллари ҳозирги вақтда энг мақбул усуллар бўлиб, бу усуллардан фойдаланишда уларнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ хатоликларга йўл қўймаслик, тадқиқотчига петроглиф ёдгорлиги тўғрисида тўлиқ маълумот олиш ва ўрганилаётган объект нусхаларини солиштириш орқали маълумотларнинг ишончлилигини текшириш имкониятларини яратади. Қўшимча сифатида айтишимиз мумкинки, келажакда албатта петроглифшунослик турли йўналишларда ривожланиб боришда давом этади, аммо экспериментал трассология йўналиши, улардан бири бўлиб қолишига шубҳа йўқ деб ўйламиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Вадецкая Э.Б., Леонтьев Н.В., Максименков Г.А. Памятники окуневской культуры. -Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1980. 148 с.
2. Гиря Е.Ю., Дроздов Н.И., Дэвлет Е. Г., Макулов В.И. О работах по трассологическому изучению петроглифов Шалаболино // Труды САИПИ. Наскальное искусство в современном обществе. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2011. Т. 2. Вып. VIII. С. 201–207.
3. Гиря Е.Ю., Дэвлет Е.Г. Некоторые результаты разработки методики изучения техники выполнения петроглифов пикетажем // Уральский исторический вестник. 2010. -№ 1 (26). С. 107–118.
4. Гиря Е.Ю., Дэвлет Е.Г. Об исследовании техники выполнения изображений на скалах // Проблемы истории, филологии, культуры. 2012. -№ 1 (35). С. 158–178.
5. Гиря Е.Ю., Дэвлет Е.Г. Трассологическое исследование петроглифов Пегтымеля // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале. -М.: ИА РАН, 2008. Т. III. С. 12–15.

6. Дэвлет Е.Г. «Люди» и олени в наскальном искусстве Чукотки // *Фундаментальные проблемы археологии, антропологии и этнографии Евразии: Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН. 2013. С. 469–480.*
7. Зоткина Л.В. Возможности фиксации петроглифов для трасологического изучения (к историографии вопроса) // *Вестн. Новосиб. гос. ун-та. вып. 3: Археология и этнография. С. 16–26.*
8. Зоткина Л.В. Что такое трасология петроглифов и для чего она нужна? *Universum Humanitarium. 2020;(1):69-87.*
9. Мирсаатов Т., Кабиров Дж. Экспериментальное изучение техники нанесения петроглифов в ущелье Сармичсай. // *История материальной культуры Узбекистана, вып № 11, Ташкент, “Фан”, 1974. С. 45-50.*
10. Савватеев Ю.А. Залавруга. Археологические памятники низовьев реки Выг. -Л.: Наука, 1970. Ч. 1. Залавруга. 444 с.
11. Семенов С.А. Первобытная техника. Материалы и исследования по археологии. М.; -Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1957. № 54. 240 с.
12. Туйчибаев, Б. (2023). Қоятош тасвирлари тематикаси хусусида. *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3(11), 50-53.*
13. Туйчибаев Б.Б. (2022). Петроглифларни хужжатлаштиришда рақамли технологияларнинг ўрни. *взгляд в прошлое, (SI-2).*
14. Туйчибоев, Б. (2022). Қоятош суратларини ўрганиш ва сақлашда рақамли технологияларнинг ўрни. *Значение цифровых технологий в изучении истории Узбекистана, 1(01), 19-24.*
15. Филиппов А. К. Технологический аспект наскального искусства Юго-Западной Европы // *Экспериментально-трасологические исследования в археологии. СПб.: Наука, 1994. С. 44–61.*
16. Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. -М.: Наука, 1980. 328 с.

17. *Azéma M., Gély B., Bourrillon R., Lhomme D.* La grotte ornée paléolithique de Baume Latrone (France, Gard) // *L'Art Pléistocène dans le Monde. Actes du Congrès IFRAO. TarasconsurAriège, septembre 2010. Bulletin de la Société Préhistorique. Ariège-Pyrénées, 2012, -T. LXV–LXVI 2010–2011. P. 214–215.*
18. *Belarbi M., Raymond P., Saulière N., Touquet R.* Acquisition 3D par photogrammétrie et illustration archéologique // *JIAF. Livret des communications.*
19. *Cassen S., Lescop L., Crimaud V., Suner B.* Bienfaits et limites d'un enregistrement lasergrammétrique dans la tombe à couloir de Gavrinis (Morbihan, France) // *JIAF. Livret des communications. -P.: L'Institut d'Art et d'Archéologie, 2012.*
20. *M'Guire J. D.* The Stone Hammer and its Various Uses // *American Anthropologist. №4 (4). P. 301–312. 1891. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1525/aa.1891.4.4.02a00020/pdf> (дата обращения: 19.09.2020 г.).* Management // *Rock Art Research. 20126. Vol. 29. P. 139–156.*
21. *Plets G., Verhoeven G., Cheremisin D., Plets R., Bourgeois J., Stichelbaut B., Gheyle W., De Reu J.* The Deteriorating Preservation of the Altai Rock Art: Assessing Three-Dimensional Image-Based Modeling in Rock Art Research and Management // *Rock Art Research. 2012. Vol. 29. P. 139–156.*
22. *Plets G., Verhoeven G., Cheremisin D., Plets R., Bourgeois J., Stichelbaut B., Gheyle W., De Reu J.* The Deteriorating Preservation of the Altai Rock Art: Assessing Three-Dimensional Image-Based Modeling in Rock Art Research and
23. *Plisson H.* 3D en kit: des solution pour la tracéologie et au delà // *JIAF. Livret des communications. Archeologia e Calcolatori. -P.: L'Institut d'Art et d'Archéologie. 2013. № 3. URL: <http://jiap2012.sciencesconf.org/6711> (дата обращения 03.12.2013).*
24. *Plisson H.* 3D en kit: des solution pour la tracéologie et au delà // *JIAF. Livret des communications. Archeologia e Calcolatori. -P.: L'Institut d'Art et d'Archéologie. 2013. № 3. URL: <http://jiap2012.sciencesconf.org/6711>.*

25. Plisson H. Digital Photography and Traceology: from 2D to 3D // Journal of Archaeological Science. 2012 (in press).
26. Tuychibaev, B. (2023). OF PRESERVATION AND USE OF STONE MONUMENTS IN PARTICULAR ISSUES. *Science and innovation*, 2(C4), 70-75.

СООБРАЖЕНИЯ ПО ИЗУЧЕНИЮ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПЕТРОГЛИФОВ

Аннотация. Статья посвящена вопросам трасологии петроглифов – одной из отдельных направлений в изучении наскальных памятников. Целью экспериментальной трасологии, является изучение технических процессов в нанесении петроглифов и виды инструментов использованных в этом процессе. Также в статье анализируются вопросы документирования петроглифов и применение таких методов как 3D лазерное сканирование, облачной фотограмметрии, и практическое применение этих методов в полевых условиях.

Ключевые слова: Петроглиф, экспериментальная - трасология, база данных, трехмерное моделирование, 3D лазерный сканер, облачная фотограмметрия, микрообъект, цифровая камера, компиляция, программное обеспечение, Helicon Focus, Netfabb Studio Basic, документирование, масштаб 1:1, рельеф наскальных изображений, формат RAW, современная оптика.

CONSIDERATIONS ON THE STUDY OF THE TECHNOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PETROGLYPHS

Abstract. The article is devoted to the issues of petroglyph traceology – one of the separate directions in the study of rock monuments. The purpose of experimental traceology is to study the technical processes in the application of petroglyphs and the types of tools used in this process. The article also analyzes the issues of documenting petroglyphs and the application of such methods as 3D laser scanning, cloud photogrammetry, and the practical application of these methods in the field.

Key words: Petroglyph, experimental traceology, database, three-dimensional modeling, 3D laser scanner, cloud photogrammetry, micro-object, digital camera, compilation, software, Helicon Focus, Netfabb Studio Basic, documentation, scale 1:1, relief of rock art, RAW format, modern optics.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14288419>

Behzod Isabekov

O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Milliy arxeologiya markazi katta ilmiy xodimi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),

Ubaydulla Ismoilov

O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti tayanch doktoranti

OHANGARON VODIYSI O‘RTA ASR SHAHARLARI AHOLISINING TAOMLANISH MADANIYATI TARIXI (SUYURLITEPA YODGORLIGIDAN TOPILGAN MODDIY ASHYOLAR ASOSIDA)

Annotation. Maqolada Ohangaron vodiysining o‘rta asrlardagi taomlanish madaniyati tarixi ushbu hududdagi Suyurlitepa va Tunkat yodgorliklaridan topilgan moddiy manbalar asosida ochib beriladi. Shuningdek, maqolada aholining o‘rta asrlarda **kiyik go‘shiti, qo‘y go‘shiti, parranda go‘shiti, tovuq tuxumi kabi ozuqaviy quvvati kuchli mahsulotlar, uzum, olma, olmurut, o‘rik, qovun, pista, shaftoli,**

na'matak, gilos, jiyda kabi mevalar, qovun, qovoq kabi poliz mahsulotlarini iste'mol qilganligi takidlangan.

Kalit soʻzlar: Ohangaron, Qurama, Suyurlitepa, Tunkat, ibn Xavqal, sug'orma dehqonchilik, lagan, kosa, bog'bon pichog'i, ovqat racioni.

O'rta asrlar, xususan, ilk o'rta asrlar Ohangaron havzasi aholisining ovqatlanish racioni, iste'mol qilgan meva va boshqa mahsulotlari tarixini yoritish hududda keng ko'lamli arxeologik tadqiqotlar olib borishni hamda topilgan ashyolarni laboratoriya tahlillari asosida o'rganishni taqazo etadi. Ushbu hudud tarixini chuqur o'rganish maqsadida havzaning shahar tipidagi Suyurlitepa va Tunkat yodgorliklarida turli yillarda arxeologik tadqiqotlar amalga oshirilgan [A. Asqarov, X. Matyukubov, D. Normurodov, B. Isabekov, U. Ismailov: 15 – 41; B. Isabekov, U. Ismoilov: 182 – 185; B. Isabekov: 99; B. Isabekov: 235 - 253]. Ushbu ikki yodgorlik ham Ohangaron daryosining chap tarafi, 2-terrasasi ustida joylashgan. Suyurlitepa Sanam qishlog'i, Tunkat Obiz qishlog'i hududiga to'g'ri keladi. Har ikkala yodgorlik ham Qurama tog'larining old mintaqasida shakllangan. Aynan, mana shunday joylashuv ushbu hududlar aholisining o'rta asrlardagi racionida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan.

Suyurlitepa yodgorligidagi dastlabki arxeologik qazuv ishlari 2007-yili amalga oshirilgan [S. Ashirov: 4; S. Ashirov: 355 – 362]. Lekin ushbu tadqiqot kichik shurf tashlash yo'li bilan amalga oshirilgan bo'lib, unda aholining ovqatlanish tarixiga oid hech qanday moddiy manbalar uchratilmagan.

Oziq – ovqat bilan bog'liq manbalar 2012-2022-yillardagi A.Asqarov boshchiligida olib borilgan keng ko'lamli tadqiqotlar natijasida ko'plab topilgan. Xususan, 2012-yilda Suyurlitepa ibodatxonasida olib borilgan tadqiqotlarda xo'jalik o'ralarida ko'plab sholi va bug'doy zaxiralari topildi. Topilgan sholi donlarini o'rgangan o'simlikshunos, seleksioner olim Zoyir Ziyotov fikricha ushbu sholi donlari madaniylashgan ekanligi aniqlanlandi. Ularning topilishi bizga quyidagi xulosalarni berdi:

- Ushbu shahar aholisining ovqatlanishi raqionida sholi va bug‘doy kabi donli ekinlarga asoslangan. Bu esa ularning qishloq xo‘jaligiga ham ega yashash tarziga ega bo‘lganini bildiradi.

- Sholi katta miqdordagi suv ichadigan ekinlardan hisoblanib, ushbu shahar aholisi Iloq (Ohangaron) daryosi sohillarida sholipoyalar barpo etib dehqonchilik qilishgan.

- Sholi va bug‘doyning mavjudligi, ular turli xil non va ovqat turlari uchun asos bo‘lib xizmat qilganligini ko‘rsatadi. Bu ularning ovqatlanish turiga o‘ziga xoslik qo‘shganini anglatadi. Bugungi kunda sevib iste’mol qilinadigan o‘zbek taomlaridan osh ham o‘z davrida tayyorlangan bo‘lishi mumkin. Osh haqidagi ma’lumotlar V – X asrlarga oid turkiy manbalarda ham uchraydi [Н. Икрамова: 11; М. Файзуллаева: 78].

- O‘sha davrda donli ekinlar etishtirilishining kengligi, aholi o‘z ovqatlanishlarini muhitdagi tabiiy sharoitlarga moslashtira olganligini ko‘rsatadi.

2020-yilgi qazishmalar shaharning ark qismida olib borilgan bo‘lib, unda ko‘plab xonalar va 4 ta xo‘jalik o‘rasi aniqlangan. Ulardan kiyik shoxlari, tovuq tuxumining po‘stloqlari, parranda suyaklari, ellikka yaqin mayda tuyoqli xayvon suyaklari, ko‘plab yirik xayvon suyaklari va oshiqlar topilgan. [Б. Исабеков: 92 – 93].

Bu topilmalar havza axolisi xojalik hayotida chorvachilik muxim rol o‘ynaganini anglatadi. Shu bilan birga kundalik taomlanish jarayonida kiyik go‘shiti, qo‘y go‘shiti, parranda go‘shiti, tovuq tuxumi kabi mahsulotlar yani go‘shitli taomlar iste’molda keng foydalanganligini bildiradi. Aynan qazishmadan ko‘plab oshxona idishlarining uchratilishi xususan, yigirmaga yaqin qozonlar, kosalar, laganlar uchratildi. Ushbu idishlar ichida o‘nga yaqin laganlar topildi. Bu laganlardan suyuq va qo‘yiq taomlar ulashishda, oziq-ovqatlar solishda foydalanishgan. Laganlardan birining tag qismi saqlanmagan, singan parchalardan tiklangan. Lagan o‘z davrida qadoqlangan, qadoq izlari idish parchalarida kuzatiladi. Lagan og‘zining diametri 32 sm.

Laganning ichki yuzasi yoppasiga gulga o'xshash naqshlar bilan bezatilgan. Naqshlarda katta-kichik nuqtalar, boshi, tumshug'i va dumi qizil rangli qushlar suratini uchratish mumkin [Б. Исабеков: 128]. Bu ma'lumotlar o'z davrida hudud aholisi shunday laganlarda taomlanishganligini, agar ushbu idishlar singan taqdirda uni qaytadan qadoqlab, ta'mirlashganligini ko'rsatadi.

Suyurlitepa o'rnidagi tarixiy shaharning janubiy tegrallarida lalmikor, shimoliy tegrallarida sug'orma dehqonchilik qilish uchun keng sharoit mavjud bo'lib, bu hudud aholisi yaqin-yaqinga qadar adirli zonalarda lalmikor dehqonchilik bilan, Ohangaron daryosi poymalarida sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan. Ushbu asosda hudud aholisi tomonidan yetishtirilgan dehqonchilik mahsulotlari iste'mol qilingan.

Ushbu ma'lumotlar asosida O'rta asrlar davrida Markaziy Osiyo, xususan Iloq hududi, o'zining tabiiy go'zalligi, yuqori darajadagi bog'dorchilik madaniyati bilan ajralib turadi. Arab sayyohlarining esdaliklarida, jumladan, Ibn Havqalning "Kitob Surat al-ard" asarida va Yoqut al-Hamaviyning izohlari orqali ushbu hududning betakror tabiati va uning aholisi tomonidan erishilgan yuksak agromadaniyat natijalari yorqin tasvirlanadi. Farg'ona, Shosh, Ustrushana va butun Mavarounnahr kabi joylardagi qalin o'sgan daraxtlar, mo'l-ko'l mevalar va ketma-ket yaylovlarning mavjudligi takidlangan. Ushbu hududda yashagan aholi qadimdan ushbu meva-yu, noz-ne'matlardan tanovvul qilib kelgan.

Suyurlitepa yodgorligida 2022-yili olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida o'ralardan uzum, olma, olmurut, o'rik, qovun, pista, shaftoli, na'matak, gilos, jiyda kabi mevalar, qovun, qovoq kabi poliz ekinlarining urug'lari topilgan. Shuningdek, qazish ishlari vaqtida "bog'bon pichog'i" deb ataluvchi uchi qayrilgan va tig'i ichki tarafida bo'lgan pichoq aniqlandi. Pichoqning uzunligi 12 sm, eni 1,2 sm bo'lib, uch qismi biroz qayrilgan. Dastaga ulanadigan qismi biroz qalinlashib borgan. Dastaga kiritish qismi burama shaklida yasalgan bo'lib, dastaga mustahkam o'rnashib turishi maqsad qilingan. Ushbu pichoqqa o'xshash bog'bonlik pichog'i Panjikent va Eski

Xovos yodgorliklarida ham aniqlangan [А. Беленицкий., И. Бентович., О. Большаков: 74; А. Грицина: 26; А. Грицина., К. Рахимов., О. Мамиров: 31; О. Мамиров: 381]. Shu kabi pichoqlarning yodgorlik hududidan aniqlanishi, ushbu hududda qadimda va oʻrta asrlarda bogʻdorchilik keng rivojlanganligidan dalolat berib turadi.

Suyurlitepadan topilgan “bogʻbon pichogʻi”ning uch qismi biroz qayrilganligi tufayli undan foydalanishda itarish yoki bosish kuchi evaziga kesish amali bajarilmasdan, balki oʻziga tortish kuchi bilan bajariladi. Bu xolatda mevali daraxtlarga payvand solish, novda poʻstini archish va meva poʻstini archish ishlarida aynan shunday pichoqlardan foydalanilgan. Shu kabi pichoqlar Markaziy Osiyo va Kavkaz hududlarida keng tarqalgan. Lekin bunday pichoqchalar turkiy xalqlarda azaldan mavjud boʻlib, ular har bir turk odamining yonida yurgan. Ajdodlarimizning goʻsht bilan taomlanishi vaqtida bunday pichoqlar judayam asqotgan. U bilan goʻshtni kesib-kesib, maydalab tanovvul qilish ancha qulay boʻlgan.

Bunday keng koʻlamdagi topilmalar hududda oʻrta asrlarda dehqonchilik, bogʻdorchilik, shuningdek, ovqatlanish madaniyati ancha yaxshi darajada rivojlanganligini tasdiqlaydi. Uzun, olma, olmurut, oʻrik, qovun, pista, shaftoli, naʼmatak, gilos, jiyda kabi mevalar, qovun, qovoq kabi mahsulotlarning urugʻlari bu hududda turli mevalar, poliz mahsulotlari yetishtirilganligi va ulardan keng foydalanilganligini koʻrsatadi. Bularning barchasi, Iloq hududining qadimdan agrobiodiversitet markazi sifatida muhim oʻrin tutganligini va Buyuk Ipak yoʻli doirasida meva savdosi va ayirboshlashda muhim rol oʻynaganligini tasdiqlaydi.

VII – VIII asrlarga oid qishloq va shahar xarobalaridan donli (gʻalla) ekinlarning, bogʻdorchilik, uzumchilik va poliz mahsulotlarini yetishtirish keng yoʻlga qoʻyilgan [Древний и средневековый город ...,1990: 6 - 77]. Ular asosida bu hududda boshqoli va dukkakli (bugʻdoy, tariq, noʻxat), uzumchilik va bogʻdorchilik ekinlari ekilganligini qayd qilish mumkin. Vohada uzum yetishtirish yetakchilik qilib, undan hatto sharob ham tayyorlangan. Buni Xitoy manbalarida, VII asrdan boshlab

Xitoyda “Shi (Toshkent) davlatidan” o‘zlashtirilgan “uzum arog‘ini (sharobidan) tayyorlash uslubi” qo‘llanila boshlanganligi haqidagi ma’lumot ham tasdiqlaydi [A. Xўжаев: 196]. Ushbu ma’lumot hudud aholisi taomlanish madaniyatini sharobning ham o‘ziga xos o‘rni bo‘lganligini ko‘rsatadi.

2022-yilgi qazishmalar IX – X asrlarda (somoniyalar sulolasi boshqaruvi davri) insonlar taomlanish jarayonida ichiga har xil tilaklar, Qur’oni Karim hamda hadislardan parchalar yozilgan idishlarda ovqatlanishganligini ko‘rsatdi. Aynan shunday jumlar bitilgan idishlar Suyurlitepada hamda Tunkat yodgorligidagi o‘ralarda uchratildi. Suyurlitepadagi laganlardan birida arab alifbosining kufiy xatida البركة لصاحبه كل العمر so‘zlari yozilgan. Yozuvlar o‘ng tomondan o‘qilganda al’umru (umr), al-barakatu (baraka), li sooxibixi (egasi uchun, egasiga) so‘zlari ma’lum bo‘ldi. Afsuski, lagan butun holatda bo‘lmagani bois 1-2 so‘zni aniqlashning imkoni bo‘lmadi. Laganlardan birida tovus qushi tasvirlangan bo‘lib, u tumshug‘ida gul tutib turibdi. Ikkala lagan ham somoniylar davrining nodir namunalaridan hisoblanadi [С.П Ильясова., Дж.Я Ильясова., Р.А Имамбердыев., Е.А Исхакова: 402 – 412]. Bunga o‘xshash qush va uning tumshug‘idagi gul tasviri xazar turklari idishlari sirtida ham uchratiladi [Türk Dünyası ...,: 748]. Qolaversa, Tomiz (Udmurtiya) hududidan topilgan idishlarda ham huddi shunga o‘xshash tasvirlar uchratiladi [Б. И Маршак: 562].

So‘nggi yillarda Tunkat yodgorligidagi olib borilgan tadqiqotlarda noyob kosa uchratildi. Uning ichki qismida oq asosga qora ranglar bilan arab alifbosining kufiy xatida كل فيها هنيئا مريا (*Kul fiha haniyyan (mariyyan)*) degan jumlar yozilgan. Ushbu gaplarning tarjimasidan “*Unda taomni lazzatlanib va rohatlanib yeng*”, “*Salomatlik uchun yeng*”, “*Sog‘lik uchun yeb-iching*”, “*Unda sog‘lig‘ingiz uchun ovqatlaning*” degan ma’nolarni anglash mumkin. Shu joyda Yunon faylasufi Suqrot “Biz yeish uchun yashamaymiz, yashash uchun yeishimiz kerak”, **degan fikrlarinhi eslash lozim.**

Xulosa qiladigan bo‘lsak Suyurlitepa va Tunkat axolisi Buyuk ipak yo‘lining kichik bir tarmog‘i Kandir davoni bo‘yida joylashganligi aholining iqtisodiy, ijtimoiy

yashash tarziga qolaversa ovqatlanish madaniyatiga ham sezilarli ta'sir qilgan. Ohangaron vodiysi qadim davrdan dehqonchilik va bog'dorchilik qilish uchun qulay geografik hududlardan biri sanaladi. Shu sababli bu hududlarda dehqonchilik va bog'dorchilik keng taraqqiy etgan. Aynan hudud axolisi **ovqatlanish raqionida go'shtli taomlar va boshqli ekinlar non va non maxsulotlari, shu bilan birga turli bo'g'dorchilik va poliz ekinlaridan kundalik ovqatlanish jarayonida istemol qilganligi arxeologik manbalrda aniqlandi. Somoniylar va Qoraxoniylar davriga oid topilgan kulolchilik buyumlarida ajdodlarimiz sog'lom turmush tarziga amal qilganligi, moddiy manbalar orqali o'z tasdig'ini topdi.**

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Асқаров А., Матякубов Х., Нормуродов Д., Исабеков Б., Исмаилов У. Суюрлитепа ёдгорлигида олиб борилган археологик қазилмалар. // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. № 13, 2020 йил. 15-41-б.;
2. Исабеков Б., Исмаилов У. Ўрта Оҳангарон хавзаси боғдорчилиги (археологик материаллар асосида). // “Евроосиё халқлари маданий мероси: замонавий тадқиқотлар, муаммо ва ўрганиш усуллари” халқаро илмий-амалий анжумани. - Жиззах, 2022. 182 – 185 б.;
3. Исабеков Б. Юқори ва ўрта Оҳангарон водийсининг қадимги ва ўрта асрлар даври маданияти. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган Диссер., 2022. 99-б.т;
4. Исабеков Б.И. Раскопки Храма на Суюрлитепа. Проблемы древней и средневековой истории Чача. Выпуск 2. Шамсиддин Камолиддин (ред.). Lambert Academic Publishing. – Saarbrucken 2013. С. 235-253.
5. Аширов С. Потерянная столица государства Илак // “Правда Востока” gazetasi, 20. VII. 2007, – №140;
6. Аширов С.А. К локализации Тунката – столицы Илака // Проблемы древней и средневековой истории Чача. Шамсиддин Камолиддин (ред.). Lambert Academic Publishing. – Saarbrucken 2013. – С. 355-362.

7. Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика. – Т.: Фан, 1989. – С. 11;
8. М.Файзуллаева. Ўзбек миллий таомлари ва тановул маданияти. – Т.: “Tafakkur avlodi”, 2021. 78-бет.
9. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. -М., 1973. С 74, рис,43;
10. Грицина А.А. Древний Хавас на перекрестке дорог // Археология ва тарих фанининг долзарб муаммолари. 1 – қисм. -Самарқанд, 2005. Рис.8,1;
11. Грицина А.А., Рахимов К.А., Мамиров О.У. Кўҳна Ховос ёдгорлигида 2015-17 йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2015-2017 йиллар. 11-сон. -Самарқанд, 2018, 31-бет, 16/7 расм;
12. O. Mamirov. Gardening of Ustrushana in the Middle Ages (On Archaeological Materials) // Volume 5, Issue 9 September, 2022. p 381]
13. Древний и средневековый город Восточного Мавераннахра. – Ташкент: Фан, 1990. – С. 6-77.
14. Хўжаев А. Буюк Ипак йўли: муносабатлар ва тадқиқотлар. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. 196-бет.
15. Ильясова С.Р., Ильясова Дж.Я., Имамбердыев Р.А., Исхакова Е.А. Нет блага в богатстве (Глазурованная керамика Ташкентского оазиса IX-XII). – Москва. 2016. – С. 402 – 412.
16. Türk Dünyası Kültür Atlası - A Cultural Atlas of the Turkish World : Selçuklu Dönemi 1 - the Seljuk. 2017. 748 p.
17. Маршак Б И. История восточной торевтики III-XIII вв. и проблемы культурной преемственности. // СПб: «Академия исследования культуры». 2017. С. 562. рис. 91–93.

**HISTORY OF THE FOOD CULTURE OF THE MEDIEVAL CITIES'
POPULATION OF THE OHANGARON BASIN (BASED ON MATERIALS
FOUND FROM THE MONUMENT OF SUYURLITEPA)**

Abstract: The article reveals the history of medieval food culture of the Ohangaron Valley based on the material sources found in the monuments of Suyurlitepa and Tunkat in this area. Also, in the article it was noted that the population of Ohangaron in the Middle Ages consumed products with high nutritional power such as venison, mutton, poultry, chicken eggs and fruits such as grapes, apples, apricots, pears, pistachios, peaches, briars, cherries, silverberries and vegetables such as melons, pumpkins, etc.

Key words: Ohangaron, Kurama, Suyurlitepa, Tunkat, ibn Havqal, irrigated farming, plate, bowl, gardener's knife, food ration.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14288571>

Баҳодир Мусаметов

Алфраганус университети

Ижтимоий фанлар кафедраси катта ўқитувчиси,
фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

e-mail: bahodir.musametov@gmail.com

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ҲАЁТ ВАКИЛЛАРИНИНГ ТУРКИСТОН ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТИДАГИ ЎРНИ

Аннотация: Ўрта асрларда Туркистон минтақасида жамиятнинг муҳим кучини ташкил этувчи шаҳар аҳолиси давлат бошқаруви тизимида иштирок этишдан деярли маҳрум эдилар. Айнан мана шундай шароитда айниқса фақиҳлар шаҳар аҳолисининг ёрдамига таянган ҳолда жамиятнинг қудратли сиёсий кучига айландилар. Ушбу мақолада фақиҳларнинг ва умуман олганда интеллектуал ҳаёт вакиллариининг Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Туркистон, фақиҳлар, ҳанафийлик, ижтимоий ҳаёт, садрлар.

Туркистон ва Африканинг йирик тарихий-маданий минтақаларида ислом динининг тарқалиши натижасида минтақавий мусулмон жамиятлари шакллана бошлади. Қадимги цивилизациялар мусулмон жамиятининг маънавий ҳаётига кўшилиб, бу динга ўзларининг диний-ахлоқий ғоялари, ҳуқуқий нормалари, урф-одатлари, маданий анъаналарини олиб кирди. Бу даврда ислом дунёсининг турли қатламлари бир вақтнинг ўзида ёки бир хил даражада исломга мослашди, деб айта олмаимиз. Натижада бу улкан цивилизациянинг турли қисмларида ислом ўз

мавжудлигининг бир минтақавий шаклини бошқасидан ажратиб турадиган ўзига хос хусусиятларга эга бўлди. Ислом дини томонидан маҳаллий халқлар урф-одатлари ва ҳуқуқий нормаларини ўзининг бир парчасига айлантириш жараёни жуда катта обрў ва таъсир кучига эга маҳаллий дин олимлари гуруҳларининг пайдо бўлиши ҳамда шундан келиб чиққан ҳолда маҳаллий диний марказларнинг шаклланиши билан боғлиқ [1, 3].

Мусулмон ҳуқуқшунослари, яъни фақиҳлар ислом динининг ўзига хос хусусиятлари туфайли бу жараёнда асосий рол ўйнай бошладилар. Ислом динининг асосий ғояларидан бирига кўра, Аллоҳ таоло Қуръони Каримда нозил қилган, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) суннатларида мужассамланган ва фикҳда, яъни мусулмон оиласи ва жамияти учун ҳаёт тамойиллари ва қоидалари акс этган фанлар мажмуида талқин қилинган муқаддас диний қонун асосида яшаши керак бўлган ягона дунё мавжуд [2, 177]. Ҳукмдорлар, яъни султонлар ва амирлар маълум муддатдан сўнг амалда Аллоҳнинг ердаги кудратини ифодалай бошладилар, шунинг учун фақатгина фақиҳлар, яъни муқаддас диний ҳуқуқ мутахассислари ҳукмдорлар ҳаракатларининг дин аҳкомларга мувофиқлигини баҳолай олишлари ва уларнинг номақбул қарорларини қоралай олишлари мумкин эди. Фақиҳлар ва бошқа дин олимлари жамланган йирик шаҳарлар давлат ҳаётида аста-секин катта рол ўйнай бошлади. Шу билан бирга, жамиятнинг муҳим кучини ташкил этувчи шаҳар аҳолиси давлат бошқаруви тизимида иштирок этишдан деярли маҳрум эдилар. Шунинг учун ҳам шаҳар аҳолиси табақалари айнан дин олимлари фаолиятида ўзларининг сиёсий куч-ғайратини, манфаатларини ҳимоя қилиш ёки ҳукмдорлар ва амалдорлар мустабидлигини чекловчи омилни кўрар эдилар [2, 185]. Ҳокимиятдан мустақил равишда фақиҳлар томонидан, маълум шартлар билан яратилган шариат шаҳарликларнинг мафкураси, ҳамда уларнинг ўрта аср ҳукмдорлари билан ўз ҳуқуқлари учун пассив ва фаол курашида маънавий ва ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланган [3, 13].

Туркистон тарихида IX-XV асрларда содир бўлган кўплаб воқеаларда фақиҳларнинг, яъни маҳаллий аҳолининг норасмий етакчилари ва тафаккур ҳукмдорларининг ўрни анча катта бўлган. Улар томонидан ишлаб чиқилган фикҳ қоидалари ва уларнинг илмий баҳслари Туркистон жамияти тараққиётининг барқарор тенденциялари ва воқеликларига, аҳолининг айрим гуруҳ ва қатламларининг ҳаётий манфаатларига асосланган бўлган [1, 4].

Шуни таъкидлаш керакки, Туркистон ҳанафий олимлари яратган улкан илмий меросни ўрганиш, асосан, ҳануз уларнинг асарлари рўйхатини аниқлаш, муаллифларни текшириш ва нашрга тайёрлаш босқичида, яъни эвристик тадқиқот даражасидадир. Бу улкан илмий меросни ҳисобга олмасдан, минтақа илоҳиётшунослари мактаблари муҳитидан ажралган ҳолда ислом илмидаги умумий вазиятни қайта қуришга уринишлар бирёқлама натижаларга олиб келиши мумкин [1, 7].

Туркистонда турли мазҳаб ва оқимларнинг тарқалишига йўл қўймаслик ва ҳанафий таълим ва тарбиясига кўрсатилган кучли ва катта ёрдам бу мазҳабни “Мовароуннаҳр мазҳаби”га айлантирди. Ҳанафий мазҳабининг муқобилсиз юксалиши дастлаб давлатнинг сиёсий яхлитлиги нуқтаи назаридан ижобий натижалар берган бўлса-да, кейинчалик мазкур мазҳабни бошқараётган туркий ҳокимият сулоласи ҳокимиятига шерик бўладиган даражага келиши, табиийки, давлатнинг сиёсий яхлитлиги ва мустақиллигига таҳдид солувчи тузилмага айланишига сабаб бўлди. Дарҳақиқат, сулола ва ҳанафий олимлари ўртасида узок давом этган, сургун, қамоқ ва қатл ҳукмлари ўтказилган шиддатли курашлар натижасида ҳокимият салжуқийлар ҳукмронлиги остига ўтди. Ҳанафий олимлари ва уларнинг тарафдорлари эса Бухорода Ол-и Бурҳон раҳбарлигида мухтор тузилмага асос солдилар [4, 653-666].

Бухорода ҳанафий илмий анъаналарининг ўрнатилиши одатда мазҳаб вакиллариининг иккинчи авлоди Имом Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийнинг шогирди – Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс ибн аз-Забуркон ал-Ижлий

ал-Бухорий (ваф. 217/832) номи билан боғланади. Кейинчалик “Абу Ҳафс ал-Кабир” лақаби билан улуғланган мазкур аллома Бухорода ҳанафийларнинг иймон ҳақидаги қарашларини ҳимоя қилган. Абу Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий Бухоронинг шарқий дарвозаси – Дарб Самарқандда жойлашган қишлоқ аҳолисидан 70 нафар мажусийнинг ислом динини қабул қилишига ҳисса қўшган [1, 109]. Маълумки, Ҳайзахаза/Ҳайраҳара ҳудудидаги фақиҳлар жамоаси Абу Ҳафс ал-Бухорий оиласини қўллаб-қувватлаган [5, 166].

Абу Ҳафс ал-Кабирнинг фаолияти ва чуқур билими натижасида Бухоро жамоасида эришган нуфузи унинг ўғли Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абу Ҳафс ал-Бухорийнинг (ваф. 274/878) фаолиятига ижобий таъсир кўрсатди. Абу Абдуллоҳ даврида Бухорода иккита муҳим воқеа содир бўлиб, бу воқеаларда у асосий рол ўйнаган. Биринчиси – эски ва янги олимлар гуруҳлари ўртасидаги кескин курашнинг якуний натижасига айланган буюк муҳаддис Муҳаммад ибн Исмоил ал-Жуъфий ал-Бухорийнинг (вафоти 256/870) Бухородан ҳайдаб чиқарилиши (“ихрож”); иккинчиси – ҳокимиятнинг Аббосийлар ноиблари бўлган тоҳирийлардан (821-873) мустақил ҳукмдорлар сомонийлар (874-999) қўлига ўтиши [1, 110].

Абу Абдуллоҳ ибн Абу Ҳафс ал-Бухорий 874 йилда Бухоро ҳарбийлар томонидан ташлаб кетилган пайтда Карминияга бориб, тинч аҳолининг асосий вакили сифатида шаҳарни сомонийларга топшириш шартларини муҳокама қилади [6, 75]. Бу воқеа лашкарбоши Рофеъ ибн Ҳарсама Бухоро томон ошиқаетган Ёқуб ибн Лайс қўшинларини қийинчилик билан ушлаб турган бир пайтда юз берди [7, 261]. Натижада, 874 йилнинг биринчи жума куни шу пайтгача ҳукмдор сифатида тилга олинган Ёқуб ибн Лайс ас-Саффор (867-879) ўрнига Наср ибн Аҳмад Сомоний (842-892) исми хутбага қўшиб ўқилди [1, 111].

Шиа олим қози Абу-л-Ҳусайн Аҳмад ибн аз-Зубайр қаламига мансуб (тахминан 1070-1071 йилларда ёзилган) “Китоб аз-заҳоир ва-т-туҳаф” асарида Хитой элчисининг Бухорога ташрифи ҳақида ҳикоя қилинади. 939 йилда. Хитой

элчиси аслида илгари Бухорода кофирликда айбланган ва шу сабабли Хитойга қочиб кетган одам эди. Унинг ўша пайтдаги фош этилишида фақиҳ ва амирнинг давлат ишлари бўйича энг яқин маслаҳатчиси Абу Ҳафс Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс ибн аз-Забуркон катта рол ўйнади. Демак, бу киши давлатда, шунга яраша Бухоро жамиятида катта мавқе ва таъсир кучига эга бўлган Абу Ҳафс оиласининг учинчи вакили, деб айтишимиз мумкин [1, 115].

Абу Ҳафс ас-Сағир даврида эса давлат ва жамоат мавқеини мустаҳкамлашда фақиҳлар бошчилигидаги кўнгиллилар отрядлари ва бухороликларнинг уюшган гуруҳлари муҳим аҳамиятга эга бўлган. Уларга сомонийлар даврида ёрдамчи армия вазифалари юкланган. Бу шаҳар аҳолиси орасидан отрядларнинг жамият ҳаётидаги ролининг кучайиши натижасида ҳанафий мазҳабидаги етакчи фақиҳларнинг шахсий мавқелари мустаҳкамланиб борганидан далолат беради. Улар аста-секин шаҳарларнинг нуфузли доиралари орасидан ўрин эгаллашди [1, 117].

Ҳанафий олимлар авлодининг кўзга кўринган кейинги вакили Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Фазл ал-Бухорий (ваф. 981) мухтасиб лавозимида фаолият олиб борган. ал-Муқаддасий фақиҳларнинг Шарқда подшоҳлар даражасида обрў ва таъсир кучига эга эканини қайд этган [8, 260]. Халифалик амалиётида одат бўлганидек, йирик шаҳарларнинг ҳар бир турар жойи учун битта фақиҳ тасдиқланган. Шундай қилиб, Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Фазл ал-Бухорий Бухорода бир маҳалланинг фақиҳи бўлган бўлса, унинг замондоши Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Майдоний Майдон номли бошқа бир маҳалланинг фақиҳи бўлган. Самарқандда Абу-л-Ҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Қатвоний (ваф. 1091; Чокардизада дафн этилган) Тахуна маҳалласида яшаган, Сиккат Илож Бун маҳалласи муфтийси бўлган [9, 556].

О.Г.Большаков уюшган ғозий кўшинларининг қудратини ҳисобга олиб, бухороликларнинг сомонийларни қўллаб-қувватлашдан бош тортиши сулоланинг қулашида ҳалокатли рол ўйнаган, деб ҳисоблайди [3, 15-16]. Шу

сабабли бўлса керак, бухороликлар вакиллари – фақиҳларнинг қорахонийлар сулоласининг илк ҳукмдорлари билан муносабатлари дастлаб яхши бўлган. Буни Бухоронинг собиқ мухтасиби Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Фазл ал-Бухорийнинг шогирди Абу Али ал-Ҳусайн ибн ал-Хизр ан-Насафий ал-Фашидайзожийнинг (ваф. 1033) қози этиб тайинланишида ҳам кўриш мумкин [10, 226-228].

Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг Нишопурлик ханафий фақиҳи Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн ал-Ҳусайн ан-Насихийни (ваф. 1055) Бухоро Бош қозиси деб эълон қилиши, эҳтимол, унинг бутун сомонийлар мулкига эгалик қилиш даъвосини акс эттирган [5, 305-306].

Шаҳар аҳолиси ва ҳокимият ўртасидаги йиллар давомида тўпланиб қолган муносабатлардаги кескинлик охир-оқибат низога олиб келиши муқаррар эди. Иброҳим Тамғачхон фақиҳлар билан олдиндан келишувсиз янги солиқлар киритмагани айтилади. Кўриниб турибдики, қорахонийлар ҳукмдори маълум бир вақтгача шаҳар аҳолиси билан яхши муносабатда бўлишга муваффақ бўлган. Улар ўртасидаги биринчи низо шаҳарнинг пойтахт мақомини йўқотиши натижасида қийинчиликларни бошдан кечираётган Бухорода юз берди [1, 119].

Бир бухороликнинг ҳукмдор оиласига яқин бўлган бошқа бир кишидан катта миқдорда пул талаб қилиши ҳукмдорлар ва фақиҳлар ўртасидаги низонинг бошланишига расмий сабаб бўлди. Бош қози Абу-л-Ҳасан ас-Сўғдий (ваф. 1068) ҳукмдорнинг қариндошини қўллаб-қувватлаб қарор чиқарди. Бухоронинг барча маҳаллаларидаги фақиҳлар ўз сафларидан Абдулазиз ибн Аҳмад ибн Наср ал-Ҳалвойни (ваф. 1056, Кеш) раҳбар қилиб кўрсатдилар. Уларнинг барчаси ҳамжиҳатлик билан бухороликни Бош қозига қарши қўллаб-қувватладилар. Ал-Ҳалвой бошчилигидаги барча фақиҳлар судга ҳукмдорнинг хожиби саройига чақирилдилар. Фақат ҳукмдорнинг аралашуви ишни қариндошининг фойдасига ҳал қилди [1, 120].

Шамс ул-аимма ал-Ҳалвойнинг ҳукмдор доиралар билан иккинчи низоси навбатдаги Бош қози Анбаса билан содир бўлди. Илк қорахонийларнинг бу

қозиси Бухоро қозиларининг шариат қозилари томонидан қарорлар қабул қилиш учун ёзма тавсиялар беришнинг узок йиллик ҳуқуқига қарши чиқди. Бу можаро натижасида бўлса керак, Шамс ул-аймма қорахонийларнинг катта гарнизони жойлашган Кешга сургунга жўнатилади. Шамс ул-аймма ал-Ҳалвой сургунда вафот этди; унинг хоки, эҳтимол, бир йил ўтгач, (1058 йилда) Кешдан Бухорога олиб келинди ва ўз шаҳрига дафн этилди [1, 120].

1137 йилда Туркистонга келиб чиқиши мўғул бўлган мусулмон бўлмаган қорахитой қабилалари ҳужуми хавфи туғилди. Уларнинг 1141 йилда Қатвон даштидаги мусулмон турк қабилалари билан иттифокда Султон Санжар устидан қозонилган ғалабаси Туркистоннинг геосиёсий аҳволини ўзгартирди. Қорахитойлар (киданлар ёки Ғарбий Лиано қабилалари) салжуқийлар таъсирини йўқотиб, қорахонийларни маҳаллий ҳукмдорлар ролида қолдирди. Улар қишлоқ хўжалигининг ички ишларига аралашмасдан, аҳолидан йиғилган ўлпон билан қаноатландилар.

Фақиҳларнинг ижтимоий таркибини таҳлил қилар эканмиз, уларнинг кўпчилиги ўрта шаҳар табақасидан чиққанини ва шаҳар ҳаётининг турли соҳаларида меҳнат қилганлигини кўриш мумкин. Масалан, Шамс ул-аймма ал-Ҳалвойнинг отаси ширинлик савдоси билан шуғулланган, саффорийларнинг аجدодлари эса мисгар бўлишган [11, 134, 176]. Шунингдек, фақиҳлар имомлик вазифаларини ҳам бажарганлар. Улар дастлаб бу вазифаларни бепул бажарганлар. X асрда Абдуллоҳ ибн ал-Фазл ал-Ҳайзаҳазий кўпчилик имомлар, муаззинлар ва муаллимлар ўз хизматлари учун ҳақ олишларини ёзади. Бухоро жомеъ масжиди вилоятнинг маърифий ҳаётида муҳим ўрин тутган [11, 129].

Туркистоннинг иккита асосий шаҳри, яъни Бухоро ва Самарқанд ўз шаҳрида жой топа олмаган фақиҳлар учун бошпана бўлиб хизмат қилган. Шундай қилиб, Абу-л-Юср ал-Паздавий Самарқанддаги сиёсий фаолиятда муваффақиятсизликка учрагач, Бухорога кўчишга мажбур бўлади. Ўз навбатида, Бухорони тарк этган Ҳаммод ибн Иброҳим ас-Саффор, эҳтимол, садрларнинг

босими остида Самарқандга кўчиб ўтади [11, 151, 199]. Ал-Кафавийнинг асари Бухорода фақиҳларнинг беш оилавий гуруҳи, Самарқандда эса камида учта гуруҳи борлигидан далолат беради. Улар ўртасида кучли рақобат ҳукм сурган. XII асрда Бухоро ва Самарқанд гуруҳларининг бирлашиши содир бўлди. Муслмон дунёсининг бошқа ханафий марказларида урф-одатларнинг босқичма-босқич тўхтатилиши Туркистон мактабини умумий ханафийлик миқёсида биринчи ўринга олиб чиқди [1, 155].

Шамс ул-аймма Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саҳл ас-Сарахсий (1089 йилда Балхда вафот этган) Шамс ул-аймма ал-Ҳалвойининг кейинги авлоддаги етакчи шогирди ҳисобланган. Шамс ул-аймма ас-Сарахсий Бухоро ханафийларининг етакчиси сифатида қорахонийлар билан яхши муносабатда бўлмаган. Ж.Шахтнинг сўзларига кўра, унинг қамокқа олинишига “душманлар” билан ҳуқуқий мавзуда эмас, балки теологик мавзудаги тортишув сабаб бўлган бўлиши мумкин [12, 3]. Аммо Ўзганд қамокхонасида ўз шогирдларига ёздирган “Нуқат зиёдат уз-зиёдат” асаридаги колофонда ҳукмдорни тўғри йўлга даъват қилиш Шамс ул-аймма ас-Сарахсийнинг қамокқа олиниши сабаби деб кўрсатилган [13, 137]. “Шарҳ ус-сияр ал-кабир” асарининг унвон саҳифасида қози Косоннинг хийла-найранглари туфайли зиндонга ташлангани қайд этилган [14, 1].

1209 йил март ойида Бухорода қорахонийлар томонидан қурилган Тимча-йи Хон мадрасасида асли дамовандлик Муҳаммад ибн Али ибн ал-Ҳасан ат-Тож ал-Ироқий, катта эҳтимол билан, Шамс ул-аймма ал-Қардарийнинг айтиб ёздириши остида “Китоб ул-Ҳидоя”ни кўчирган. Бу маълумотларга асосланиб, тахмин қилиш мумкинки, хоразмшоҳ XIII аср бошларида Самарқандда ҳукмронлик қилган қорахонийлар мавқеини мустаҳкамлаш орқали Бухородаги садрлар таъсирини заифлаштиришга ҳаракат қилган. Бунда улар асли хоразмлик Шамс ул-аймма ал-Қардарий шахсидан фойдаланган бўлсалар керак [1, 164].

Бухородаги садрлар гуруҳи (1102-1238) фаолияти тарихига оид нашрлар борлигига қарамай, унинг кўп жиҳатлари ҳануз ноаниқлигича қолмоқда. Бироқ, Бурҳон ал-аимма гуруҳининг асосчиси Абу Муҳаммад Абдулазиз Мозо (ваф. 1124) Султон Санжарнинг ўзи томонидан қўллаб-қувватлангани мутлақо аниқ, зеро у салжуқийларнинг бу қудратли ҳукмдорининг синглисига уйланган [9, 431].

Олимлар ҳамда диний илмларни ўрганаётган талабаларга ҳомийлик қилиш садрларнинг ижтимоий нуфузини ошириш воситаларидан бири ҳисобланган. Масалан, тадқиқотчиларнинг эътиборидан четда қолган маълумот шуки, хоразмшоҳ Бухорони эгаллаган йили олти минг фақиҳни ўз маблағлари ҳисобидан қўллаб-қувватлаганликларини айтади. Балки, Бухоро аҳолисининг барча қатламлари манфаатларини ҳимоя қилган турли фуқаҳо гуруҳларини ўзида жамлашга муваффақ бўлган садрларнинг кучи ва қудрати айнан мана шудир [1, 174].

Садрлар худди шу йўналишда ҳаракат қилиб, Сиккат ад-деҳқон маҳалласида илоҳиётчилар учун алоҳида кутубхона (хизона ал-кутуб) қурдилар. Мазкур кутубхона садрлар сулоласининг дастлабки уч аъзоси – ота Бурҳониддин ал-Мозий, ўғли ас-Садр аш-Шаҳид ва ас-Садр ал-Саъид (ваф. 1156) исми билан танилган унинг укаси Тожиддин Аҳмад ибн Абдулазиз номи билан боғланади [15, 1а]. 1200 йилда Имодиддин Абу-л-Маҳамид Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Абу-л-Ҳасан ал-Фарёбий (ваф. 1210) ушбу кутубхона учун “Китоб холисат ал-ҳақоик” асарини қаламга олди. Шу билан бирга, у “Садр судур ал-олам ва Бурҳон ал-милла ва-д-дин кутубхонаси”да сақланаётган 78 та манбадан фойдаланган. Бу, эҳтимол, Садр Умар ибн Масъуд (ваф. 1207) даврида содир бўлган. Китоб муаллифи садрлар оиласига яқин киши бўлган: у Бухородаги уларнинг оилавий қабристонига (мақбара ас-судур) дафн этилган [16, 28].

Шаҳардаги садрлар ҳокимиятига биринчи бўлиб хоразмшоҳлар тажовуз қилдилар. Хоразмшоҳ қўшинлари Бухорони босиб олгач, Хоразмга олиб кетилган

садр ўрнига хуросонлик фақиҳ Мажиддин Масъуд ибн Солиҳ ал-Фаровий (тахминан 1219 йилда ўлдирилган) хатиб этиб тайинланган [17, 63-64].

1238 йил мўғулларга қарши кўтарилган кўзғолон раҳбари Маҳмуд Торобий “садр” унвонини собиқ бурҳонийлар сулоласи (сулолаи хонадони бурҳоний) вакилидан тортиб олиб, янги гуруҳ асосчиси Аҳмад ибн Убайдуллоҳ ибн Иброҳим ал-Маҳбубий (ваф. 1233)нинг ўғли Шамсиддин Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Маҳбубийга топширди. Шу тариқа Бухородаги садрлар сулоласи тугатилган. Бу фақиҳлар сулоласи вакиллариининг кейинги тақдири ҳақида ҳеч нарса маълум эмас [1, 175].

Садрларнинг Бухородаги фаолияти олимлар томонидан турлича баҳоланган. Мусулмон дунёсининг марказий ҳудудларида ёзилган асарларда уларнинг образи салбий ёритилган. Жумладан, Жалолиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳошимий ал-Қунавийнинг (ваф. 1273) ёзишича, Садри жаҳон Муҳаммад ибн Абдулазиз ибн Муҳаммад ибн ас-Садр аш-Шаҳид Умар ал-Бухорий (ваф. 1221) мадрасадан ўз мулки (бўстон) томон кетаётиб, камбағал тиланчиларни сезмасликка ҳаракат қилган [5, 344]. Шунингдек, унинг ўғли билан ҳажга бўлган дабдабали сафари ва уларнинг 1207 йилда Бағдоддаги олимлар орқали ўз мамлакатининг кўплаб фуқаҳо ва хизматкорлари ҳамроҳлигида қайтиши ҳам салбий ёритилган [5, 233-234].

Катта обрўга эга фақиҳларнинг қарорлари аҳоли орасида жуда катта таъсир кучига эга бўлган. Наср ибн Иброҳим Тамғачхон (1068-1080) даврида Бухоронинг Искижкат қишлоғида бир бадавлат кишининг пулига жомеъ масжиди қурилган. Аммо бухоролик фақиҳларнинг кичик қишлоқларда жомеъ масжидлари бўлмаслиги керак, деган фатвосига биноан у ерга одамлар келмай қўйдилар ва тез орада харобага айланди [6, 28].

Фақиҳлар дин кўрсатмаларига қатъий амал қилиш билан бир қаторда, халқнинг урф-одатлари, одамлар ҳаётидаги ўзгаришларни ҳисобга олишга мажбур бўлганлар. Мужтаҳидга қўйиладиган талаблар қаторида ўзи яшаб,

фаолият олиб борган халқнинг урф-одатларини билишни ҳам ўз ичига олган. Баъзида фақиҳлар диний қонун-қоидалардаги айрим бузилишларга чидашга, кўз юмишга ҳам мажбур бўлишган. Масалан, Бухорода ас-Саййид Абу Шужоъ куёш чиққанидан сўнг бомдод намозини ўқиш учун масжидга кириб келаётган одамларни кўриб, даҳшатга тушган. Чунки бундай амал ўша даврда бутпарастликдан сақланиш учун қаттиқ таъқиқланган бўлган. Шамс ул-аимма ал-Ҳалвой уни қийинчилик билан тўхтатиб: “Агар ҳозир намоз ўқимасалар, кейинчалик умуман ўқимайдилар”, деди. Фақиҳларга одамларнинг яшаш шароитлари ўзгаришига қараб қарорларни ўзгартиришга рухсат берилган [11, 180].

Олди-сотди, пул ва мулк муносабатларига оид фатволар (96 фатво) асосий қисми ташкил этади. Савдо фаолиятининг айрим маҳаллий шакллари, масалан, Самарқандда кенг тарқалган кредитга савдо қилиш (байъ ал-вафо) узок давом этган мунозараларга сабаб бўлган. Ишга қабул қилиш ва бошқа турдаги меҳнат шартномалари масалалари ҳам кенг муҳокама қилинган (25 фатво). Ифтихориддин ал-Бухорий Туркистонда далаларга ўғит ташиш учун турли шароитлар яхши маълум бўлишига қарамай, Имом Муҳаммад аш-Шайбонийда бу масалалар бўйича алоҳида боб йўқлигини таъкидлаган [11, 160].

XII асрнинг биринчи ярмида суд ишларини юритишнинг процессуал масалаларини муҳокама қилишга катта эътибор берилди (73 фатво). ас-Садр аш-Шаҳиднинг Абу Бакр Аҳмад ибн Амр ал-Ҳассаф (ваф. 875) асарига ёзган шарҳи “Шарҳ китоб адаб ал-қози” фақиҳлар орасида кенг тарқалди. 21 фатво диний арбобларнинг жамиятдаги мавқеига моддий асос бўлиб хизмат қилган вақф масалаларига тааллуқлидир. Фақиҳлар оила ва никоҳ муносабатлари масалалари билан ҳам тез-тез шуғулланганлар. Қизиғи шундаки, улар никоҳ (15) эмас, балки ажралиш (39) билан боғлиқ кўпроқ муаммоларни ҳал қилишга мажбур бўлишган [1, 196].

Ал-Кафавий маълумотлари кўриб чиқиладиган даврда фақиҳлар Туркистон ижтимоий ҳаётининг турли жабҳаларида фаол иштирок этганларини кўрсатади. Минтақа сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётининг турли қирралари уларнинг қарорларида ўз аксини топган. XI-XII асрлардаги Туркистон ижтимоий ҳаётининг кўп қирраларини акс эттирувчи бу қарорлар Туркистон олимларининг “фиқҳ соҳалари”га оид кўплаб асарларига киритилган. Бу асарларнинг аксарияти кенг тарқалиб, Туркистон ва бошқа ўлкаларда қозилик амалиётида қўлланма сифатида фойдаланилган [1, 196].

Хулоса

Туркистон фиқҳ мактаби вакиллариининг Яқин Шарқдаги таълим муассасаларига етакчи мударрислик лавозимларига таклиф этилиши ва у ерда муваффақиятли фаолият юритишлари ҳанафий фиқҳи мактабининг нуфузи ортганидан, Туркистон фақиҳларининг бир неча авлодлари томонидан тўпланган юксак илмий салоҳиятдан далолат беради [1, 210].

Туркистон ҳанафийлари ҳукмдорлар томонидан қўйилган вазифани муваффақиятли адо этиб, Яқин Шарқ мамлакатларида суннийлик мавқеини мустаҳкамлашда катта рол ўйнадилар. Маҳаллий шаҳар аҳолиси билан мустаҳкам алоқалар бўлмагани туфайли, улар ўз ҳомийлари кўлида итоаткор қуролга айландилар. Айти пайтда бу ҳудудда ҳанафийликнинг янги йўналишлари – Туркистон олимлари томонидан ишлаб чиқилган мотурид каломи ва ҳанафий фиқҳи модели кенг тарқалди. Қайд этиш жоизки, мўғуллардан олдинги даврда Бухоро ва Самарқанддан ҳижрат қилган фақиҳларнинг аксарияти бухоролик ёки самарқандлик эмас эдилар (аксинча Балх, Ҳирот, Қашқар ва Косондан бўлганлар), лекин бу икки асосий шаҳарда таҳсил олган олимлар эдилар.

Ҳукмдорлар ва фақиҳлар ўртасидаги муносабатлар жамиятдаги кучлар мувозанатини ҳисобга олган ва кўпинча конструктив характерга эга бўлган,

шунинг учун улар жуда камдан-кам ҳолларда зиддиятли бўлган ва томонлар ўзаро манфаатларни ҳисобга олишга ҳаракат қилганлар.

Хуллас, ханафий фақиҳлари бир-бирига рақиб диний гуруҳлар – аҳли ҳадислар, шофеъийлар, иккинчи томондан, зоҳидлар билан кескин кураш олиб бориб, фикҳ илми тараққиётининг классик даврида ғолиб чиқадилар. Бунда уларнинг шаҳар аҳолисининг кенг қатламлари билан мустаҳкам алоқалари, ҳаётий манфаатларини изчил ҳимоя қилиш муҳим рол ўйнади. Туркистондаги сиёсий беқарорлик шароитида фақиҳлар шаҳар аҳолисининг ёрдамига таянган ҳолда жамиятнинг қудратли сиёсий кучига айланди. Маҳаллий шароитга кўпроқ мослашган ва маҳаллий урф-одатларни рад этмаган ханафийлик руҳи ҳам худди шундай муҳим рол ўйнади. Хуросон шофеъийлари билан мафкуравий рақобат ханафийлар ижодининг гуллаб-яшнаши ва Туркистоннинг бутун ханафий оламининг фикрий марказига айланиши учун замин яратди. Шундай қилиб, шуни айтиш мумкинки, қорахонийлар даврида ханафий мазҳабининг асосий қоидалари янада такомиллаштирилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в Центральной Азии / Редактор: С.М. Прозоров. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 2015.
2. Пиотровский М.Б. Светское и духовное в теории и практике средневекового ислама // Ислам. Религия, общество, государство. Москва. 1984. – С.177-190.
3. Большаков О.Г. Бухара времени Ибн Сины // Письменные памятники и проблемы культуры народов Востока. XV годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР. Часть 3 (Доклады и сообщения о творчестве Ибн Сины). Москва. 1981. – С.6-23.
4. Ömer Soner Hunkan. Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ulema Çatışması: ilk Bürokrat ulema ihtilali // XV. Türk Tarihi Kongresi. 2006, С. 3. Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi. Ankara: TTK. 2010. S. 653-666.

5. Абдулқодир ибн Абу-л-Вафо ал-Кураший. ал-Жавохир ал-музийя фи табақот ал-ҳанафийя. 1-жилд. Ҳайдаробод. 1332/1913.
6. Абу Бакр Муҳаммад ибн Джа‘фар ан-Наршахи. Та’рих-и Бухара. История Бухары / Перевод, комментарий и примечания Ш.С. Камолиддина. Археолого-топографический комментарий Е.Г. Некрасовой. Ташкент: SMIA-SIA. 2011.
7. Kutlu S. Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri. Ankara: TDV. 2000.
8. Descriptio Imperii Moslemici autore Al-Moqaddasi / Bibliotheca Geographorum Arabicorum / Edidit M.J. de Goeje. Pars tertia. Editio Secunda. Lugduni Batavorum. E.J. Brill. 1906.
9. Абу Ҳафс Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий. ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд / Нашрга тайёрловчи: Юсуф ал-Ҳодий. Техрон: Ойина-и мерос. 1420/1999.
10. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий ас-Самъоний. ал-Ансоб / Нашрга тайёрловчи: Абдурахмон ибн Яҳё ал-Муаллимий ал-Яманий. Ҳайдаробод: Матбаат мажлис доират ал-маориф ал-усмонийя. 10-жилд. 1962-1982.
11. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий. Катаиб аълам ал-ахйор мин фуқаҳо ан-Нўъмон ал-мухтор. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти фонди. Қўлёзма. № 2929.
12. Schacht J. Notes on Sarakhsi’s Life and Works / 900. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsü’l-Eimme es-Serahsi Armağanı. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. 1965.
13. Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саҳл ас-Сарахсий. Нуқат зиёдат уз-зиёдат. Сулаймония кутубхонаси. Жоруллоҳ фонди. Қўлёзма № 679/II.
14. Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саҳл ас-Сарахсий. Шарҳ ус-сияр ал-кабир. Сулаймония кутубхонаси. Фотих фонди. Қўлёзма № 1667.

15. Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Ёқуб ал-Ҳорис ас-Субазмуний. Кашф ул-асрор фи маноқиб Абу Ҳанифа. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти фонди. Қўлёзма. № 3105.

16. Ahmed Sh. Mapping the World of a Scholar in Sixth/Twelfth Century Bukhara (!): Regional Tradition in Medieval Islamic Scholarship as Reflected in a Bibliography // Journal of the Oriental Society. Vol. 120. No. 1. 2000.

17. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Сират Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Издание критического текста, перевод с арабского, предисловие, комментарий, примечания и указатели З.М. Буниятова. Москва. 1996.

РОЛЬ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ЖИЗНИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ТУРКЕСТАНА

Аннотация: В средние века городские жители, которые были важной силой общества в регионе Туркестана, были практически лишены участия в системе государственного управления. Именно в этой ситуации особенно факихы, опираясь на поддержку горожан, стали мощной политической силой общества. В данной статье анализируется роль факихов и представителей интеллектуальной жизни в целом в общественно-политической жизни Туркестана.

Ключевые слова: Туркестан, факихы, ханафизм, общественная жизнь, садры.

THE ROLE OF REPRESENTATIVES OF INTELLECTUAL LIFE IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF TURKESTAN

Abstract: In the Middle Ages, urban residents, who were an important force of society in the region of Turkestan, were almost deprived of participation in the state administration system. It was in this situation that especially the jurists, relying on the support of the townspeople, became a powerful political force of the society. This article analyzes the role of jurists and representatives of intellectual life in general in the social and political life of Turkestan.

Keywords: Turkestan, jurists, Hanafism, social life, Sadr.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14288317>

Sarboz Saparov

O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Sharqshunoslik instituti 1-bosqich tayanch-
doktoranti

e-mail: saparovsarboz437@gmail.com

KIDARIYLARNING KO‘CHISH SABABLARI VA YO‘NALISHLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Kidariylarning migratsiyalari va ularning Markaziy Osiyo, Hindiston, va Eronga bo‘lgan ta’siri ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot asosan iqlim o‘zgarishlari, harbiy va siyosiy bosimlar, savdo yo‘llarini nazorat qilish, shuningdek, ko‘chmanchi xalqlarning harakatlari va ularning yangi hududlarga bo‘lgan ta’siri kabi omillar bilan bog‘liq. Kidariylarning migratsiyasi Markaziy Osiyo tarixidagi madaniy va siyosiy o‘zgarishlarni tushunishga imkon beradi.

Kalit so‘zlar: Kidariylar, migratsiya, Markaziy Osiyo, iqlim o‘zgarishi, savdo yo‘llari, ko‘chmanchi xalqlar, Kushonlar, Eftaliylar, Hunlar, geosiyosiy ta’sir.

Kirish. Kidariylar – IV asr oxiri va V asr boshlarida Markaziy Osiyoning katta qismini boshqargan Kushonlarning avlodi – mintaqaning geosiyosiy manzarasini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan. Ularning Buyuk Dasht hududlaridan Markaziy Osiyo, Shimoliy Hindiston, Baqtriya va Eron Shimoliy-Sharqiy qismining ayrim qismlariga bo‘lgan migratsiyalari tarixiy jihatdan katta qiziqish uyg‘otadi. Tadqiqotchilar ularning migratsiya sabablari va qaysi yo‘nalishlardan o‘tganligi haqida turli nazariyalarni ilgari surishgan bo‘lib, bu nazariyalar ularning harakatlanish motivlarini tushunishga yordam beradi. Ushbu migratsiyalarni o‘rganish ko‘chmanchi

xalqlar zabt etishlari va ular ta'sir ko'rsatgan hududlarda sodir bo'lgan madaniy va siyosiy o'zgarishlar kabi kengroq tendensiyalarni yoritadi.

Kidariylar – Hunlarning bir bo'lagi bo'lib, ba'zi hollarda Eftallar konfederatsiyasi bilan bog'lanadi [9. 68-71]. Boshqa ko'pchilik David MacDowall,[7. 85-87] Gerard Fussman [6. 123-127], Nikola Di Cosmo [4] kabi olimlarning qarashlariga ko'ra Kushonlarning davomchisi bo'lishi mumkin. Han-shuga ko'ra, Hunlar An'-hsi (Arshakiylar davlati, Eron) ning sharqiga 49 kunlik masofada, unga juda o'xshash va bir urkachli tuyalar yetishtiriladigan Ta Yuechjilar hududini bosib olgan Yuechjilar aslida bir vaqtlar Tun-Huang (Gansu, Dunhuang) va Ch'i-lien o'rtasida yashagan ko'chmanchilardir. Bu ikkinchi hudud Tyan-shan (Tangritog' tog'lari) bo'lishi mumkin. Ular Hun Shan-yusi Mao-tun/Mo-tun (Bagatur?, miloddan avvalgi 209-174-yillar) va manbalarda Lao-shang nomi bilan keltirilgan o'g'lining (174-161) bir qator hujumlariga duch kelganlar. Bu hujumlar Mao-tun hukmronligining dastlabki va so'nggi yillari, hamda o'g'li Lao-shangning hukmronligining dastlabki yillarida sodir bo'lgan. U (Lao-shang) Yuechji podshosini o'ldirib, “kallasidan sharob kosa” qilgan. Shundan so'ng Yuechjilar olisga, Farg'onaning (Ta Yuan) narigi tomoniga ko'chib ketishgan va g'arbga siljib Ta-Hsia (Baqtriya)ga hujum qilib, uni egallashgan. Boshqa Yuechji jamoalari, ya'ni Kichik Yuechjilar shimoliy-sharqiy Tibetning tog'li qirralariga boshpana topganlar [11. 59]. Aynan man shu Kichik Yuechjilar Hunlar bilan birga G'arbga ko'chishlari davomida Sirdaryo bo'ylari orqali hozirgi Orol dengizga kelib qolib shunda janubga qarab kelib joylashganlar. Tadqiqotlarni sinchkovlik bilan qaraydigan bo'lsak, ikkinchi faraz haqiqatga yaqinroq bo'lishi mumkin. Ularning nomi ularni Markaziy Osiyo bo'ylab katta hududlarni egallagan yetakchisi Kidara nomidan kelib chiqqan. IV asr oxiriga kelib, ular Baqtriya va Gandhara mintaqalarini o'z nazorati ostiga olib, Kushon imperiyasi qoldiqlari ustida kuchlarini mustahkamladilar. Ushbu tarixiy davr, ayniqsa Sosoniylar va Gupta imperiyalarining zaiflashuvi bilan belgilangan bo'lib, Kidariylar

kabi ko'chmanchi guruhlarga katta hududlarda o'z ta'sirini o'tkazish uchun imkoniyat yaratdi.

Kidariylar ko'chishlarining sabablari:

- Kidariylar migratsiyasi bo'yicha eng keng muhokama qilingan nazariyalardan biri iqlim va atrof-muhit omillarining roli bilan bog'liq. Xususan, IV asr davomida yuz bergan iqlim o'zgarishlari Markaziy Osiyodagi ko'chmanchi chorvador jamiyatlarga, jumladan Kidariylarga ham katta ta'sir ko'rsatgan. Ushbu o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan atrof-muhit qiyinchiliklari ko'plab ko'chmanchi guruhlar, shu jumladan Kidariylarni o'z asl hududlaridan ko'chib, yanada qulay sharoitlarni izlashga majbur qilgan bo'lishi mumkin. Ushbu nazariya kengroq nuqtai nazardan qaralganda, atrof-muhit qiyinchiliklari katta miqyosdagi inson migratsiyalarini qanday qilib rag'batlantirishi va geosiyosiy manzarani qayta shakllantirishi mumkinligini tushuntiradi.

- IV asrda Markaziy Osiyodagi Hunlar dunyosi nihoyatda dinamik bo'lib, turli ko'chmanchi guruhlar ustunlik uchun raqobat qilardi. Kidariylar migratsiyasi boshqa dasht xalqlarining, masalan, Alxon Hunlari yoki Oq Hunlar (Heftalitlar) tomonidan bosim o'tkazilishi natijasida yuzaga kelgan bo'lishi mumkin, chunki ushbu guruhlar ayni paytda o'z hududlarini kengaytirayotgan edi. Bundan tashqari, Hun konfederatsiyalari ichidagi ichki nizolar ham bu ko'chishga sabab bo'lishi mumkin, chunki kuchsizroq fraksiyalar qudratli raqiblardan qochib, yangi hududlarni yoki boshpana izlagan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

- Paleoekologik ma'lumotlar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, IV asrda O'rta Osiyo dashtlari kuchaygan qurg'oqlashuv davrini boshdan kechirgan, natijada uzoq muddatli qurg'oqchiliklar mintaqaning keng hududlariga ta'sir ko'rsatgan. Kidariylar kabi ko'chmanchi jamiyatlar uchun, o'z chorvadorlik xo'jaliklariga katta darajada bog'liq bo'lgan sharoitda, bu atrof-muhit o'zgarishlari jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin edi. Chorva mollariga faqat oziqlanish uchun emas, balki jun, teri va savdo mahsulotlari kabi tovarlar uchun ham tayanar edilar.

Qurg‘oqchilik tufayli serhosil yaylovlar kamayishi ularning iqtisodiy asosiga zarar yetkazib, yangi suv va o‘tloqlarga ega hududlarni izlashni zarur qilgan. Ushbu davrdagi Markaziy Osiyo iqlim o‘zgarishlari haqidagi tadqiqotlar bu gipotezani qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, Markaziy Osiyo ko‘llaridan olingan cho‘kindi yadro ma‘lumotlari eramizning III va V asrlari orasida cho‘llashuvning ortganligini ko‘rsatadi, bu esa Kidariylar kabi ko‘chmanchi guruhlar ustidan миграция bosimni oshirgan bo‘lishi mumkin [12. 102-112].

- Atrof-muhitdagi qiyinchiliklar ko‘pincha ko‘chmanchi guruhlar o‘rtasida cheklangan resurslar uchun raqobatni kuchaytiradi. Qurg‘oqchilik paytlarida qabilalar va urug‘lar qolgan suv manbalari, yaylovlar va savdo yo‘llari uchun kurashishga majbur bo‘ladilar. Markaziy Osiyodagi iqlimning qurg‘oqchilga aylanishi turli ko‘chmanchi guruhlar orasidagi mavjud ziddiyatlarni kuchaytirishi mumkin edi, bu esa zaifroq fraksiyalarga yangi hududlar izlash uchun bosim o‘tkazgan bo‘lishi ehtimoldan holi emas. Atrof-muhitdagi bu bosim ularning ko‘chish qarorini tezlashtirgan bo‘lsa kerak, bu nafaqat yaxshi yerlarni qo‘lga kiritish, balki kamayib borayotgan resurslar ustidagi ziddiyatlardan qochish uchun ham zarur bo‘lgan. Yaylovlar uchun ko‘chmanchi guruhlar o‘rtasidagi raqobat juda keskin bo‘lgan, chunki qurg‘oqchilik bu yerlarning mahsuldorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan va qabilalarni yashash uchun muqobil hududlar izlashga majbur qilgan [13. 33-45].

- Ushbu ekologik buzilish iqtisodiy imkoniyatlardagi kengroq o‘zgarishlarga ham ta‘sir ko‘rsatdi. Avval unumdor bo‘lgan mintaqalar savdo va qishloq xo‘jaligi uchun kamroq yaroqli bo‘lib qolgan sari, Kidariylar serhosil va iqtisodiy jihatdan istiqbolli hududlarni egallashga intilgan bo‘lishlari mumkin. Bu hududlarni nazorat qilish ularga nafaqat boylik manbalarini yaratish, balki Sharq va G‘arb o‘rtasidagi savdoda vositachi sifatida o‘z pozitsiyasini mustahkamlash imkonini bergan bo‘lard [8. 47-65].

- Iqlimiy omillarning ko‘chmanchilar ko‘chishlariga ta‘siri faqat Kidariylar bilan cheklanmaydi. Tarix davomida boshqa ko‘chmanchi guruhlarda ham shunga o‘xshash tendensiyalar kuzatilgan. Masalan, miloddan avvalgi II asrda Hunlarning миграцияси

va IV va V asrlarda Hunlarning Evropaga ko‘chishi ham iqlimiy bosimlar, xususan, yog‘ingarchilik va yaylovlar mavjudligi bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu o‘xshashliklar Markaziy Osiyoda ko‘chmanchi jamiyatlarning harakatlanishida iqlim o‘zgarishlarining muhim o‘rin tutganligini ta’kidlaydi va Kidariylar migratsiyasiga atrof-muhit omillari katta ta’sir ko‘rsatganligini isbotlaydi. Xususan, XIII asrda yashagan Mo‘g‘ullar imperiyasi haqidagi tarixiy manbalar ham atrof-muhit qiyinchiliklariga o‘xshash javob qaytarganliklarini ko‘rsatadi. Mo‘g‘ul rahbarlari qattiq qish yoki qurg‘oqchilik davrlaridan qochish uchun aholilarini ko‘chirishga intilganlar va yaylovlari yaxshi bo‘lgan hududlarni izlaganlar. Kidariylar ham shunga o‘xshash strategiyani qo‘llagan bo‘lishi mumkin, Baqtriya va Gandhara kabi resurslari barqarorroq bo‘lgan janubiy hududlarga ko‘chib, iqtisodiyotlarini saqlab qolish uchun yanada ishonchli manbalarni topishga intilganlar [2. 75-142].

- Kidariylarni o‘z vatani bo‘lmish yerlardan haydab chiqargan iqlimiy o‘zgarishlar ularning bosib kirgan hududlardagi o‘troq aholiga ham katta ta’sir ko‘rsatdi. Ko‘chmanchi guruhlar ko‘pincha o‘z yerlardagi ekologik buzilishlar tufayli harakatlanib, o‘troq jamiyatlarning qishloq xo‘jaligi va iqtisodiy barqarorligini jiddiy ravishda buzgan. Kidariylar Baqtriya va Gandhara kabi serhosil va o‘troq hududlarga kirib kelganlarida, mahalliy aholining ko‘chirilishi va ko‘chmanchilarning yangi hududlarga kirib kelishi natijasida zanjirli migratsiyalar va ziddiyatlar yuzaga kelgan. Ushbu hududlardagi o‘troq aholi ko‘chmanchilar istilosi natijasida paydo bo‘lgan yangi siyosiy voqeliklarga moslashishga majbur bo‘lib, qishloq xo‘jaligi amaliyotlari va savdo tarmoqlarida o‘zgarishlarga duch kelgan. Kidariylar kabi ko‘chmanchilar ko‘chib, mahalliy hukmdorlarni siqib chiqargan sari, yangi sulolaviy tartiblar yuzaga keldi va o‘sha davrning siyosiy va iqtisodiy tartibi qayta shakllandi. Kidariylar migratsiyasi ko‘chmanchi va o‘troq jamiyatlarda katta miqyosdagi ijtimoiy va siyosiy o‘zgarishlarga olib kelgan iqlimiy omillar qanday qilib jamiyatlarni o‘zgartira olishining yorqin misoli bo‘lib xizmat qiladi.

Bundan tashqari boshqa ko'chmanchilarning ham hujumlari ma'lum darajada ko'chishga sabab bo'lgan. IV asr oxiri va V asr boshlarida Buyuk Dasht va unga tutash hududlar katta dinamik va raqobatbardosh muhit bo'lib, turli ko'chmanchi konfederatsiyalar kuch va hududlar uchun kurash olib borardi. Natijada, Kidariylar nafaqat iqlimiy va iqtisodiy omillarga javob berishlari kerak edi, balki harbiy va siyosiy bosimlarga ham qarshi turishga majbur edilar. Ko'chmanchi qabilalar o'rtasidagi kuch muvozanatining doimiy o'zgarishi, shuningdek, bu qabilalar bilan o'troq imperiyalar o'rtasidagi kurashlar, Kidariylarning yangi imkoniyatlar va xavfsizroq hududlarni izlash uchun migratsiya qilish qaroriga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Kidariylar Hunlar konfederatsiyasining bir qismi edi, bu turli ko'chmanchi qabilalarni birlashtirgan, ammo ko'pincha parchalanib ketgan guruh bo'lib, ular umumiy madaniy va siyosiy asoslarga ega edi. Ko'chmanchi guruhlar o'rtasidagi nizolar faqat tashqi bo'lmagan, balki ichki bo'lgan. Kidariylar kabi ko'chmanchi jamiyatlarning siyosiy tuzilmalari ko'pincha qabila ittifoqlari va konfederatsiyalarga asoslangan bo'lib, ular barqaror bo'lmagan. Ushbu konfederatsiyalardagi yetakchilik tez-tez o'zgarib turishi, ichki parchalanish va fuqarolik nizolariga olib kelishi mumkin edi. Agar yetakchi yetarlicha resurs yoki harbiy g'alabalar qo'lga kirita olmasa, uning hokimiyati tanqid ostiga olinishi va guruhning parchalanishiga olib kelishi mumkin edi [12. 102-112].

Kidariylarning Buyuk Dashtlardan (hozirgi Qozog'iston va Janubiy Sibir hududlari) Markaziy Osiyo va Hindiston tomon bo'lgan migratsiyasi qadimiy ko'chmanchi xalqlar harakati uchun muhim voqealardan biri hisoblanadi. IV-V asrlarda Kidariylar o'zlarining eski hududlarini tark etib, Baqtriya, Gandhara, Sog'diyona va Hindistonning shimoliy hududlariga ko'chib o'tganlar. Ularning migratsiyasi qator sabablar va sharoitlar bilan bog'liq bo'lib, ular asosan strategik, siyosiy va iqtisodiy omillar bilan belgilanadi. Ularning harakat yo'nalishlari esa olimlar tomonidan turli nuqtai nazar bilan o'rganilgan.

Kidariylar Buyuk Dasht hududlaridan birinchi navbatda Markaziy Osiyo tomon, xususan, Sog'diyona va Baqtriya hududlariga ko'chib o'tganlar. Markaziy Osiyo ular

uchun muhim savdo va siyosiy markazlar bo‘lib, bu hududlarni nazorat qilish orqali ular o‘z iqtisodiy va harbiy qudratlarini mustahkamlashni maqsad qilganlar. Kidariylar dastlab Sirdaryo va Orolbo‘yi hududlariga undan so‘ng janubga Xorazm va janubi-sharqqa qarab Baqtriya (hozirgi Afg‘oniston shimoli va Tojikiston janubi) hududiga kirdilar. Baqtriya qadimdan savdo yo‘llarining chorrahasida joylashgan bo‘lib, Buyuk Ipak Yo‘lining muhim qismi hisoblangan. Ular bu hududda o‘z kuchlarini mustahkamlab, mahalliy elita va savdogarlar bilan ittifoq tuzish orqali o‘z hokimiyatini o‘rnatganlar.

Markaziy Osiyodagi siyosiy va harbiy bosimlardan so‘ng, Kidariylar o‘zlarining migratsiyasini janub tomon davom ettirib, Hindistonning shimoliy hududlariga yo‘l olishgan. Hindistonning Gandhara va Panjob viloyatlari Kidariylar uchun asosiy maqsadlar bo‘lib, bu yerlar o‘zining boy savdo imkoniyatlari va strategik pozitsiyasi bilan ular uchun qiziqarli bo‘lgan.

Gandhara, hozirgi Pokistonning shimoliy-g‘arbiy qismidagi hudud, qadimgi davrlardan beri Hindiston bilan Markaziy Osiyo o‘rtasidagi savdo va madaniy aloqalar uchun asosiy markaz bo‘lgan. Kidariylar bu hududda o‘z hokimiyatini mustahkamlab, savdo yo‘llarini nazorat qilish orqali o‘z kuchlarini oshirganlar. Panjob hududi esa Hindistonning eng boy agrar viloyatlaridan biri bo‘lib, bu yerda Kidariylar o‘zlari uchun mustahkam iqtisodiy baza yaratganlar.

Numizmatik ma’lumotlar, xususan, Kidara nomli hukmdor nomi tushirilgan tangalar, Gandhara va Panjobda Kidariylarning mustahkam o‘rnashganidan dalolat beradi. Bu hududlarda ularning tangalari keng tarqalgan bo‘lib, bu ularning uzoq muddatli hukmronligini ko‘rsatadi. Kidariylar Hindistonning Kashmir va Shimoliy Hindiston hududlariga ham kirib, u yerda o‘z ta’sirlarini o‘tkazganlar [2. 75-142].

Kidariylarning migratsiya yo‘nalishining muhim qismlaridan biri g‘arbiy yo‘nalish bo‘lib, ular bu yo‘l orqali Eron platosi va Sosoniylar davlati hududlariga harakat qilishgan. G‘arbiy Eron, xususan, Hirot va Marv, Kidariylar uchun strategik

jihadidan muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu hududlar orqali Buyuk Ipak Yo'li o'tgan va bu yo'llarni nazorat qilish Kidariylar uchun katta iqtisodiy foyda keltirgan.

Kidariylar birinchi navbatda Sosoniylar bilan to'qnashgan bo'lsalar-da, keyinchalik ular Eronning shimoliy-sharqiy hududlarida vaqtinchalik siyosiy ustunlikka erishgan. Sosoniylarning ichki ziddiyatlari va tashqi bosimlar davrida Kidariylar g'arbga harakat qilib, Hirot va Marv kabi shaharlarda o'z ta'sirlarini o'rnatganlar [8. 79-93].

Olimlar o'rtasida Kidariylarning Buyuk Dashtlardan Markaziy Osiyo va Hindistonga bo'lgan migratsiya yo'nalishlari bo'yicha turli fikrlar mavjud. Kidariylar Sharqdan, Pomir tog'lari orqali, ehtimol Badaxshon hududidan kelgan bo'lishi mumkin [14. 200-209]. Yoki o'zlarining ajdodlari Yuechjilar kabi dastlab shimoli-g'arbga Ili vodiysiga (Xitoy va Qozog'istonning zamonaviy chegaralarida) ko'chib o'tganlar hamda Sirdaryo bo'ylab Orolga yetib borgan, so'ngra So'g'diyona va Baqtriya va Gandharaga kirib borganlar. Ammo ular hozirgi Tojikiston hamda Qirg'iziston orqali Baqtriyaga kirib borgan bo'lishi va undan so'ng sharqqa va janubga siljigan bo'lishi mumkin, ammo bu uchunchi yo'lni hech qanday arxeologik qo'llab-quvvatlovchi manba mavjud emas.

Xulosa. Kidariylarning Buyuk Dashtlardan migratsiyasi keng miqyosdagi harakat bo'lib, ular bir vaqtning o'zida janubiy yo'nalishda Hindiston tomon va g'arbiy yo'nalishda Eron platosiga kengayganlar. Ularning harakati asosan savdo yo'llarini nazorat qilish, boy agrar hududlarni egallash va siyosiy bo'shliqlardan foydalanishni ko'zlagan bo'lishidan tashqari eng asosiysi bu hududlarda erkin yashab qolish muhim hisoblaganliklari aniqdir. Har ikkala yo'nalish ham Kidariylar uchun muhim bo'lib, ularning kuch-qudratini oshirishga xizmat qilgan. Ilmiy manbalarda bu yo'nalishlar bo'yicha turli fikrlar mavjud bo'lsa-da, ularning Hindiston va Eron platosiga bir vaqtda harakat qilganliklari ko'plab dalillar bilan tasdiqlanadi. Ammo, Sosoniylardek hamda Gupta imperiyasidek davlat uchun muammo tug'dira olganligi bu davlatning siyosiy va o'sha paytdagi harbiy qudratini namoyon qiladigan isoboti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alram, Michael, and Deborah E. Klimburg-Salter. *Coins, Art, and Chronology: Essays on the Pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands*. – Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 1999. – P. 498
2. Cribb, Joe, and Nicholas Sims-Williams. “A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great.”// *Silk Road Art and Archaeology*, vol. 4, 1995. – P. 75-142.
3. Dani, A. H. “Eastern Kushans and Kidarites in Gandhara and Kashmir.” In *History of Civilizations of Central Asia*, vol. 3, edited by B. A. Litvinsky, Paris: UNESCO, 1996. – P. 166–80.
4. Di Cosmo, Nicola. *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P. 369
5. Enoki, Kazuo. *On the Nationality of the Hephthalites* // *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, vol. 18. – Tokio: Toyo Bunko, 1959. – P. 1-58
6. Fussman, Gerard. “Les Yuezhi et le Koushanshahr”. In *Numismatic Evidence of the Kushan Empire*, edited by Joe Cribb, – Cambridge: Cambridge University Press, 1985, – P. 65-87.
7. MacDowall, David W. *The Kidarite Kingdom in Gandhara and Surrounding Regions* // *Journal of the Numismatic Society of India*, vol. 34. – Hindiston: Numismatic Society of India, 1972. – P. 45-57
8. Sims-Williams, Nicholas. “Further Notes on the Bactrian Inscription of Rabatak, with an Appendix on the Names of Kujula Kadphises and Vima Taktu in Chinese”, In *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies*, edited by Nicholas Sims-Williams, Wiesbaden: Reichert Verlag, 1998, P. 79-93.
9. Göbl, Robert. *Sasanian Numismatics* / Translated by Paul Severin. – Braunschweig: Klinkhardt und Biermann, 1971. – P. 97
10. MacDowall, David. *Kushan, Kushano-Sasanian, and Kidarite Coins*. Spink & Son Ltd., 1996. – P. 424

- 11.P.B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, Otto Harrassowitz, Wiesbaden – 1992, P. 59.
- 12.Harmatta, Janos. “The Nomadic Migrations in the Late Antique Period.” Acta Antiqua 24, no. 2, 1969. – P. 102-112.
- 13.Grenet, Frantz. “The Kidarite Dynasty and Its Impact on Central Asian History.” The Silk Road Studies 14, no. 1, 2001. – P. 33-45.
- 14.Rezakhani, Khodadad. From the Kushans to the Western Turks. In King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE - 651 CE), edited by Touraj Daryaee, 200-209. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

REASONS AND DIRECTIONS OF THE KIDARITE MIGRATION

Annotation. This article examines the migrations of the Kidarites and their influence on Central Asia, India, and Iran. The research focuses on factors such as climate change, military and political pressures, control over trade routes, as well as the movement of nomadic peoples and their impact on new territories. The migration of the Kidarites sheds light on the cultural and political changes in Central Asian history.

Keywords: Kidarites, migration, Central Asia, climate change, trade routes, nomadic peoples, Kushans, Nephthalites, Huns, geopolitical impact.

ПРИЧИНЫ И НАПРАВЛЕНИЯ МИГРАЦИИ КИДАРИТОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются миграции кидариты и их влияние на Центральную Азию, Индию и Иран. Исследование сосредоточено на таких факторах, как изменения климата, военное и политическое давление, контроль над торговыми путями, а также движение кочевых народов и их воздействие на новые территории. Миграции кидариты позволяют

проанализировать культурные и политические изменения в истории Центральной Азии.

Ключевые слова: Кидариты, миграция, Центральная Азия, изменение климата, торговые пути, кочевые народы, Кушаны, Эфталиты, Хунну, геополитическое влияние.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14288049>

Oybek Rahimov

O'zMU Tarix fakulteti magistranti

e-mail: oybekjon.9990@gmail.com

t.f.d., prof. N.U.Musayev taqrizi asosida

XIX ASRDA O'RTA OSIYOGA TASHRIF BUYURGAN YEVROPALIK SAYOHATCHILAR

Аннотация. Ushbu maqolada XIX asrda O'rta Osiyoga tashrif buyurgan yevropalik sayohatchilar hamda O'rta Osiyo tarixida muhim rol o'ynagan tadqiqotchilar, diplomatlar va josuslar faoliyati yoritiladi. Ushbu davrda Yevropa davlatlarining mintaqaga bo'lgan qiziqishi kuchaygan bo'lib, ular savdo yo'llari, madaniy aloqalar va siyosiy ta'sir doirasini kengaytirishga intilishgan. Sayohatchilar orasida olimlar, kartograflar va harbiylar bo'lib, ular geografik kashfiyotlar, xalqlarning urf-odatlarini va siyosiy muhit haqida muhim ma'lumotlar to'plagan. Ushbu maqolada ular tomonidan yozilgan kundaliklar va asarlar orqali O'rta Osiyoning turli shaharlari, xalqlari va tabiati haqidagi yevropaliklar tasavvurlari keltiriladi. Sayohatchilarning O'rta Osiyo xalqlari hayotiga ta'siri, ular qoldirgan madaniy va ilmiy ma'lumotlar maqolaning asosiy mavzusidir.

Калит со'злар: sayohatchilar, tarix, madaniyat, etnik, josus, diplomatik, harbiy, qonun, tadqiqot, razvedka, missionerlar, savdogarlar, kundalik.

Kirish. Tadqiqotchilarning e'tirof etishicha, XIX asrda yevropalik sayyohlarning Markaziy Osiyoga qilgan sayohatlari tarix, geografiya, shuningdek, madaniyat kabi ko'plab sohalardagi ma'lumotlar qiziqtirgan. O'rganilgan asarlar va dalillar shuni ko'rsatadiki, XIX arsgacha faqat bir nechta yevropalik sayohatchilar bu noma'lum va sirli qadimiy o'lkaga sayohat qilishgan. Bular, asosan, savdogarlar va missionerlar, bir necha diplomat va josuslardan iborat edi. Sayohatchilar qonun doirasida, og'zaki va yozma ravishda, Markaziy Osiyo bilan bog'liq manfaatlar sohasida, ya'ni turk sultoni yoki fors shohi yorliqlari orqali himoyalangan. Ma'lumotlarga ko'ra, XIX asrda Yevropadan ellikdan ortiq sayyoh va olimlar O'rta Osiyoga tashrif buyurgan. Ularning maqsadlari juda xilma-xil edi.

O'rta Osiyoga Yevropa sayohatchilarining XIX asrdagi tashriflari shunchaki o'z-o'zidan boshlanmagan va bunga bir qancha sabablar mavjud edi. Yevropa mamlakatlarining hududlarni bo'lib olishdagi kurashi va Yevropa ekspansionizmining jadal suratlarida o'sib borishi, Yevropa uchun doimiy to'siq bo'lgan Usmonli davlatining zaiflashib borishi ham bu masaladagi asosiy sabablardan edi. O'rta Osiyoning o'zi Usmonlilar hududiga kirmagan va bo'lib olinishi rejalashtirilgan hududlar oldida bo'sh varoq bo'lgan va bu mintaqani yaxshiroq tushunishdan yirik davlatlar manfaatdor edi. O'sha davr siyosati tufayli O'rta Osiyoda bo'lgan sayohatchilar ko'pincha Rossiya yoki Britaniya hukumatlari tomonidan ayg'oqchi sifatida yuborilgan. Ko'plab sayohatlar nafaqat hukumatlar uchun qimmatli ma'lumotlar, balki arxeologiya va antropologiya sohasiga doir qimmatli ma'lumotlar ham beradi.

Bundan tashqari, O'rta Osiyoning ulug'vor va qadimiy shaharlari, uning etnik tarkibi, madaniy va dinamikasi XIX asr sayohatchilarining diqqatini jalb etgan. Bu sayohatlar, qadimgi qishloq hayotidan, madaniy merosga qadar, O'rta Osiyoning turli jihatlarini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ushbu maqolada, XIX asrning O'rta Osiyoga tashrif buyurgan sayohatchilar haqida tafsiliy ma'lumotlar taqdim etiladi, ularning maqsadlari, tashrif buyurgan joylari va o'rganishlari tavsiflanadi [1,

25]. Ushbu tadqiqotning maqsadi XIX asrda yevropalik sayohatchilarning O‘rta Osiyoga qilgan sayohatlari va ularning asarlari o‘rganilishi natijasida olingan xulosalar haqida tizimli ma’lumot berishdan iborat. Ushbu tadqiqot zamonaviy ijtimoiy-siyosiy kontekst va intellektual munozaralarga oydinlik kiritib, imperialistik davrda Yevropa “nigohi” Markaziy Osiyoga qanday qaratilganligi va ifodalaganligini ko‘rsatishga qaratilgan. Bundan tashqari sayohatchilar hikoyalari izlarini kuzatib, ushbu tadqiqot o‘sha paytda oddiy yevropaliklarga deyarli ma’lum bo‘lmagan hududga hukmron doiralarning diplomatik, harbiy, ilmiy yoki tijorat tashabbuslari ortidagi niyat va maqsadlarni ochib berishga harakat qilingan. Madaniy, diniy, iqtisodiy va strategik manfaatlar ham atroflicha ko‘rib chiqilgan. Eng asosiy urg‘u esa hudud aholisining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). XIX asrda O‘rta Osiyoning bepoyon va sirli hududi ko‘plab yevropalik sayyohlarning diqqatini o‘ziga tortdi, ular uning landshaftlari, madaniyati va xalqlarini o‘rganish uchun ekspeditsiyalarni boshladilar. Ushbu sayohatchilar orasida taniqli tadqiqotchilar, olimlar va rassomlar bor edi, ular adabiyot, rasmlar va ilmiy kashfiyotlar merosini qoldirib, bugungi kungacha qiziqish va hayratni uyg‘otmoqda.

Ushbu davrdagi dastlabki rus ekspeditsiyalaridan biri bu Nikolay Muravyov-Karskiy (1794-1866) bo‘lib, rus zobiti o‘z sayohtini 1819-yil 24-iyul kuni Bokudan Kaspiy bo‘ylab turkmanlar hududiga tomon yo‘lga chiqish bilan boshlaydi. U sayohati davomida ko‘lab hududlar, suv va quruqlik yo‘llari, aholining turmush tarsi va ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida ko‘plab ma’lumotlar keltirib o‘tadi. 1822-yildan Kaspiy bo‘ylab vataniga qaytib ketadi[2, 245].

Uiliam Murkroft (1767-1825) Birlashgan Qirollik huquqshunosi va diplomati bo‘lib, XIX asrning birinchi yarmida O‘rta Osiyoga sayohat qilgan eng taniqli shaxslardan biridir. Murkroft, O‘rta Osiyoga tijorat bitimlari tuzish, madaniy munosabatlar va siyosat muhit haqidagi ma’lumotlarni to‘plash va ularni o‘rganish maqsadida bir necha marta sayohat qilgan [3, 27].

Murkroftning Oʻrta Osiyoga sayohati 1819-yilda (1816-yilda rejalashtirilgan edi) boshlandi [4, 87]. U sayohatini Hindiston hududidan boshlagan va dastlab Xitoyliklar bilan muzokarlarda qatnashib, soʻngra Oʻrta Osiyoga yoʻl olgan. Murkroftning sayohatidan maqsad Oʻrta Osiyoning deyarli barcha jihatlari haqida maʼlumotlarni toʻplash edi. U mamlakatlarning siyosiy tizimlarini, madaniy hayotlarini va iqtisodiyotini oʻrganish, shuningdek, tijorat munosabatlarini kuchaytirishga qaratilgan loyiha asosida ekspeditsiyasini amalga oshirgan. Murkroft sayohatlari davomida koʻplab qiyinchiliklarga va muammolarga duch kelgan. Shuningdek, uning Oʻrta Osiyoning har bir hududidagi iqtisodiy va siyosiy muhit haqida maʼlumotlarni toʻplashda va qayd qilib borishda ham ziddiyatlar, taʼqiqlar va muammolar mavjud edi [5, 807]. Ser Richmond Shekspir (1812–1861) britaniyalik diplomat va tadqiqotchi boʻlib, u Britaniyaning XIX asrda Markaziy Osiyoda, xususan, Buyuk Oʻyin kontekstida razvedka maʼlumotlarini yigʻish va taʼsir oʻrnatishga qaratilgan harakatlarida muhim rol oʻynagan.

Shekspir taniqli britaniyalik oilada tugʻilgan va Britaniya Sharqiy Hindiston kompaniyasining Bengal davlat xizmatiga qoʻshilishdan oldin Eton kollejida klassik taʼlim olgan. 1838-yilda Afgʻonistonning Hirot shahrida Britaniya siyosiy agenti etib tayinlandi va u yerda Rossiya faoliyatini nazorat qilish va mintaqadagi Britaniya manfaatlarini himoya qilishda muhim rol oʻynadi. Shekspirning eng koʻzga koʻringan ekspeditsiyalaridan biri 1840-yilda Hirot dan Afgʻoniston poytaxti Qobulga sayohat qilganida sodir boʻldi. Uning vazifasi Afgʻonistondagi siyosiy vaziyat haqida razvedka maʼlumotlarini toʻplash va Rossiya ekspansionizmi tahdidini baholash edi [6, 704].

Shekspir oʻz sayohatlari davomida mahalliy rahbarlar, qabila boshliqlari va savdogarlar bilan aloqa oʻrnatib, mintaqaning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sharoiti haqida qimmatli maʼlumotlar toʻplagan. Shuningdek, u Hindiston va Londondagi Britaniya rasmiylari bilan muntazam yozishmalarni olib bordi, batafsil hisobotlar va kuzatishlari va tushunchalarini tahlil qildi [7, 42].

Shekspir o'zining diplomatik va razvedka to'plash faoliyati bilan bir qatorda o'zining tilshunoslik qobiliyati va madaniy sezgirligi bilan ham tanilgan edi, bu esa unga Markaziy Osiyoning murakkab ijtimoiy va siyosiy manzarasini kechishda yordam bergan. Shekspirning inglizlarning O'rta Osiyodagi sa'y-harakatlariga qo'shgan hissasi yuqori baholandi va uning xizmatlari uchun 1844-yilda unga ritsarlik unvoni berildi. Biroq, 1861-yilda Iroqning Bag'dod shahrida Buyuk Britaniyaning Bosh konsuli bo'lib ishlagan chog'ida kutilmaganda vafot etganidan so'ng uning faoliyati to'xtadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Nikolay Vladimirovich Xanikov (1822-1878) rus diplomati, geografi va sharqshunos olimi XIX asrda O'rta Osiyoga qilgan sayohatlari bilan mashhurlikka erishgan. Uning ekspeditsiyalari va ilmiy izlanishlari O'rta Osiyo mintaqasining geografiyasi, etnografiyasi va tarixiga oid qimmatli ma'lumotlarni taqdim etgan.

Xanikovning O'rta Osiyoga sayohatlari ilmiy va diplomatik maqsadlarni o'z ichiga olgan. Uning asosiy maqsadi mintaqaning geografik va etnografik xususiyatlarini o'rganish, shuningdek, Rossiyaning siyosiy va iqtisodiy manfaatlari uchun ma'lumot to'plash edi. Uning tadqiqotlari O'rta Osiyoning madaniy va tabiiy boyliklarini o'rganishga qaratilgan edi [8, 48].

Xanikov 1841-1842-yillarda O'rta Osiyoga qilgan eng muhim ekspeditsiyasida Buxoro amirligi va Xiva xonligiga tashrif buyurgan. U ushbu mintaqalarda ko'plab geografik, etnografik va iqtisodiy tadqiqotlar olib borgan. U mahalliy aholining hayoti, urf-odatlari, tili va diniy e'tiqodlari haqida batafsil ma'lumot to'plagan.

Xanikovning ekspeditsiyalari davomida u ko'plab ilmiy kuzatuvlar olib borgan. U O'rta Osiyoning geografik xususiyatlari, iqlimi, flora va faunasi haqida batafsil ma'lumot to'plagan. Shuningdek, u mintaqaning tarixiy yodgorliklari va arxeologik joylarini ham o'rganib chiqqan.

Xanikovning sayohatlari natijasida ko'plab nashrlar va ilmiy hisobotlar yozilgan. Uning eng mashhur asarlaridan biri "Buxoro xonligi va uning aholisi" (1843)

bo'lib, bu kitobda u Buxoro va uning aholisi haqida batafsil ma'lumotlarni bayon etgan. Shuningdek, u "O'rta Osiyo geografiyasi va etnografiyasi" nomli asarni yozib, mintaqaning ilmiy tadqiqotlariga katta hissa qo'shgan[9, 148].

Nikolay Vladimirovich Xanikovning O'rta Osiyoga qilgan sayohatlari va ilmiy izlanishlari mintaqaning geografiyasi, etnografiyasi va tarixi haqida qimmatli ma'lumotlar taqdim etgan[10, 142]. Uning ekspeditsiyalari nafaqat ilmiy jihatdan, balki Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy manfaatlari uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Xanikovning yozgan asarlari va hisobotlari hozirgi kunda ham O'rta Osiyo tarixini va madaniyatini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Ignatyevning O'rta Osiyoga sayohati 1858-1859-yillarda bo'lib o'tgan. Ushbu ekspeditsiyaning asosiy maqsadi Rossiyaning O'rta Osiyoda siyosiy va iqtisodiy ta'sirini kuchaytirish edi. Ignatyev va uning jamoasi bu mintaqada yashovchi xalqlar bilan diplomatik aloqalarni o'rnatish va ularning siyosiy vaziyatini o'rganish maqsadida safar qilishdi[11, 178].

Sayohat davomida Ignatyev O'rta Osiyoning turli davlatlarga tashrif buyurdi, shu jumladan Xiva xonligi, Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi. U yerda u mahalliy hukmdorlar bilan uchrashuvlar o'tkazdi va ular bilan muzokaralar olib bordi. Ignatyevning maqsadi Rossiya va O'rta Osiyo davlatlari o'rtasidagi savdo yo'llarini ochish va mustahkamlash, shuningdek, Rossiyaning mintaqadagi strategik manfaatlarini himoya qilish edi.

Ignatyevning sayohati natijasida Rossiya O'rta Osiyodagi o'z pozitsiyalarini mustahkamladi va keyingi yillarda bu hududlarda o'z ta'sirini kengaytirdi. Uning yozgan hisobotlari va kuzatishlari Rossiya hukumati uchun muhim manba bo'lib, O'rta Osiyodagi vaziyat haqida batafsil ma'lumot berdi [12, 14].

Ignatyevning O'rta Osiyoga sayohati Rossiya imperiyasining bu mintaqadagi siyosiy va iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishda va kengaytirishda muhim rol o'ynadi. Uning diplomatik faoliyati va mintaqadagi kuzatuvlari Rossiyaning O'rta Osiyodagi strategiyasini shakllantirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi[13, 514-559c]

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Fyodor Fedorovich Berg (1840-1909) rus piyoda qo‘shinlari generali va tadqiqotchisi, XIX asr 2-yarmida O‘rta Osiyoni o‘rganish va hudud haqida ma’lumotlar to‘plashga katta hissa qo‘shgan. Fyodor Fedorovich Bergning O‘rta Osiyoga qilgan eng mashhur sayohatlaridan biri 1867-yilda sodir bo‘lgan. Bu davrda Rossiya imperiyasi mintaqaga o‘z ta’sirini faol ravishda kengaytirib bordi va Berg O‘rta Osiyoning Rossiya uchun strategik va iqtisodiy ahamiyatini o‘rganish va baholash uchun ekspeditsiyaga yuborildi [14, 142-144].

Berg o‘z sayohatlari davomida O‘rta Osiyoning bir qator shahar va viloyatlarida, jumladan, Toshkent, Buxoro, Samarqand va boshqalarda bo‘lgan. U mahalliy urf-odatlar, madaniyat, iqtisodiy va siyosiy sharoitlarni o‘rgangan, shuningdek, Rossiya imperiyasi nomidan razvedka va diplomatik missiyalarni amalga oshirgan [15, 469-470]. Berg sayohatlarining muhim natijalaridan biri mahalliy hukmdorlar va qabila boshliqlari bilan aloqalar o‘rnatish bo‘lib, bu Rossiyaning mintaqadagi mavqeini mustahkamlashga yordam berdi va keyinchalik O‘rta Osiyoning aksariyat qismining Rossiya imperiyasiga kirishi uchun zamin yaratdi.

Bergning O‘rta Osiyoga safari Rossiyaning bu mintaqadagi ta’sirini yanada kengaytirish va kuchaytirish uchun ahamiyatli bo‘ldi. Uning tadqiqotlari va ma’ruzalari Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoga nisbatan strategiyasi va siyosatini ishlab chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Fyodor Fedorovich Bergning sayohati uning O‘rta Osiyoga qilgan ba’zi boshqa ekspeditsiyalari kabi keng e’tirofga sazovor bo‘lmagan bo‘lsa-da, uning bu mintaqani o‘rganish va rivojlantirishga qo‘shgan hissasi salmoqli bo‘lib qolmoqda va bu e’tirofga loyiqdir.

Herman Vamberi (1832-1913) Vengriyalik sharqshunos va sayohatchi bo‘lib, O‘rta Osiyo bo‘ylab amalga oshirgan sarguzashtlari bilan mashhur. U islom olami, Turkiy xalqlar va ularning madaniyati haqida keng qamrovli tadqiqotlar olib borgan. Vamberi 1861-1864-yillarda O‘rta Osiyoga sayohat qilib, o‘z taassurotlari va ilmiy kuzatuvlarini yozib qoldirgan [16, 97-108]. Vamberining sayohati Istanbuldan

boshlandi. U dastlab Tehronga bordi, keyin esa Marv, Buxoro va Samarqand kabi shaharlarga yo‘l oldi. U o‘zini turk yoki musulmon sifatida ko‘rsatib, arab va fors tillarini bilganligi tufayli mahalliy aholining e‘tiborini tortmagan.

Vamberining sayohatidan maqsad O‘rta Osiyo xalqlari, ularning tili, madaniyati va urf-odatlarini o‘rganish edi [17, 123-130]. U ko‘plab etnografik va lingvistik materiallarni yig‘ib, bu ma‘lumotlarni keyinchalik Yevropadagi ilmiy doiralarga yetkazdi. Sayohat davomida Vamberi ko‘plab qiyinchiliklarga duch keldi. U ko‘pincha o‘z hayotini xavf ostida his qilgan, chunki O‘rta Osiyoning ba‘zi hududlari chet elliklar uchun xavfli bo‘lgan. Shunga qaramay, u o‘z tadqiqotlarini davom ettirib, ko‘plab qimmatli ma‘lumotlarni to‘plagan [18, 32-42].

Vamberi o‘z sayohati haqida bir nechta kitoblar yozgan. Ulardan biri “O‘rta Osiyoga sayohat” (1864), unda u sayohat davomida ko‘rgan va eshitganlarini batafsil bayon qiladi. Ushbu kitob Yevropa olimlari va sayohatchilari uchun katta qiziqish uyg‘otgan. Vamberining O‘rta Osiyo haqidagi asarlari uning mintaqani ilmiy jihatdan o‘rganishga qo‘shgan katta hisyasi sifatida baholanadi. Uning ishlariga asoslanib, keyinchalik ko‘plab olimlar O‘rta Osiyoni o‘rganishga kirishgan [19, 64]. Herman Vamberining O‘rta Osiyoga sayohati uning ilmiy faoliyatida katta ahamiyat kasb etgan. Uning yozuvlari va tadqiqotlari O‘rta Osiyo xalqlari va madaniyatini o‘rganishga katta hissa qo‘shgan. Vamberining sarguzashtlari va ilmiy yutuqlari hozirgi kunda ham ahamiyatini yo‘qotmagan [20, 160].

Yevropaning Markaziy Osiyodagi izlanishlari yilnomalarida yana bir e‘tiborga molik shaxs rus geograf va tadqiqotchisi Nikolay Prjevalskiydir. Mo‘g‘uliston, Tibet va Shinjonning chekka burchaklariga dadil ekspeditsiyalari bilan mashhur bo‘lgan Prjevalskiyning puxta ilmiy kuzatishlari va batafsil xaritalari O‘rta Osiyo geografiyasi, o‘simlik va hayvonot dunyosi haqida qimmatli ma‘lumotlarni keltirib o‘tadi. Nikolay Prjevalskiy o‘zining O‘rta Osiyoshunoslikka oid keng ko‘lamli izlanishlari orqali anchagina mashhurlikka erishdi.

Prjevalskiyning tadqiqotchi sifatidagi hayotidagi yaqin insonlarda biri, uning yaqin do'sti va homiysi, qozoq olimi, Qozog'iston ichki ishlaridagi liberal siyosiy faoliyati tufayli Rossiyaga surgun qilingan Cho'qon Valixonov bilan uzoq vaqt aloqada bo'lgan. O'rta Osiyoning bir qancha tillarini, jumladan xitoy tilini, shuningdek, ayrim tibet shevalarini bilishi tufayli uni zamonaviy rus sharqshunoslari orasida o'ziga xos shaxsga aylangan Valixonov Prjevalskiy uchun ham tarjimon, ham Yetisuvning mahalliy xalqlari bilan dastlabki aloqalarida vositachi bo'lgan. Keyinchalik unga geografik ma'lumotlar va Markaziy Osiyo ishlari bo'yicha maslahatlar bergan [21, 14].

Prjevalskiy O'rta Osiyoga 5 marotaba sayohat qilgan. Uning O'rta Osiyoga birinchi sayohati (1871-1873) asosan Sharqiy Turkiston hududini o'rganish bilan kechgan va keyinchalik Xitoy tomon yo'l olgan [22, 23-34c.]. Uning ikkinchi (1876-1877), uchinchi (1879-1880), to'rtinchi (1883-1885) va beshinchi (1888) sayohatlari [23, 537c.] asosan Tyanshan tizmasi atrofi, Rus-Xitoy chegaralari, Sharqiy Turkiston va Tibet hududlarida bo'lgan.

Semyonovning sa'yi-harakatlari tufayli, rus geografiya jamiyati tashabbusi bilan Prjevalskiy ekspeditsiyalarni amalga oshirgan. Rossiya harbiylarining Qo'qon xonligi qirg'izlar hududini bosib olishida qatnashganidan so'ng, Prjevalskiy sog'lig'i yomon bo'lgani uchun uch yil davomida majburiy ta'tilda bo'lgan. Bu jasur tadqiqotchilardan tashqari, Markaziy Osiyo o'z asarlarida mintaqaning go'zalligi va tasavvufini tasvirlashga intilgan bir qator yevropalik rassom va yozuvchilarni ham jalb qildi. Rus rassomi Vasiliy Vereshchagin Markaziy Osiyo manzaralari va odamlarini hayajonli tasvirlari bilan mashhur bo'lsa, britaniyalik sayyoh yozuvchi Ella Kristi Tojikistondagi Pomir tog'lari bo'ylab sayohati haqida yorqin hikoyalar yozgan.

Hyug Raft (1853-1935) fransuz sayohatchisi, fotografi va yozuvchisi bo'lib, uning O'rta Osiyoga qilgan sayohati va ushbu sayohati natijasida yozilgan "Turkestan Russe" (Rus Turkistoni) asari katta ahamiyatga ega [24, 18]. Raftning sayohati XIX asrning oxirida amalga oshirilgan bo'lib, bu davrda O'rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan boshqarilgan mintaqaga edi. Raftning ekspeditsiyasi va uning natijalari O'rta

Osiyoning tarixiy, madaniy va ijtimoiy jihatlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Hyug Raftning O'rta Osiyoga qilgan sayohati bir nechta maqsadlarni o'z ichiga olgan, jumladan: mintaqaning tabiati, arxitekturasi va mahalliy hayotini hujjatlashtirish, O'rta Osiyoning rang-barangligini va madaniy boyliklarini suratga olish, mahalliy aholining urf-odatlarini, turmush tarzi va madaniyatini o'rganish.

Raft o'z sayohati davomida Turkiston general-gubernatorligi hududlariga tashrif buyurdi. Bu hududlar bugungi kunda O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston va Qirg'iziston kabi davlatlarning bir qismini tashkil qiladi. U Samarqand, Buxoro, Toshkent, Xiva va boshqa tarixiy shaharlarga tashrif buyurib, ulardagi hayot tarzini batafsil o'rgandi.

Raftning asari O'rta Osiyoning geografik xususiyatlari, shaharlarining arxitekturasi va tabiati haqida batafsil tasvirlar keltiradi. U mahalliy aholining kundalik hayoti, urf-odatlarini, kiyim-kechaklari va uy-joylari haqida ham batafsil ma'lumotlar beradi. Shuningdek, u mintaqaning bozorlaridagi savdo-sotiq, hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi haqida ham yozadi.

Raftning sayohati davomida olgan fotosuratlarini uni asarining eng muhim jihatlaridan biridir. Ushbu suratlar O'rta Osiyoning turli burchaklarini, uning aholisi va ularning kundalik hayotini tasvirlaydi. Raftning fotosuratlarini mintaqaning madaniy va tarixiy merosini hujjatlashtirishda qimmatli manba hisoblanadi.

Raft asarida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi ta'siri va boshqaruvini ham tasvirlaydi. U Rossiya ma'muriyati va uning mintaqadagi faoliyati haqida yozadi, shuningdek, mahalliy aholining rus hukmronligiga bo'lgan munosabati haqida ham ma'lumotlar keltiradi [25, 25-34]. Raftning "Turkestan Russe" asari nashr etilgach, ko'plab o'quvchilar tomonidan iliq kutib olindi. Asar O'rta Osiyo mintaqasining geografiyasi, madaniyati va ijtimoiy hayoti haqida keng qamrovli tasvirlar taqdim etadi. Bu asar, shuningdek, O'rta Osiyo mintaqasini o'rganayotgan tadqiqotchilar uchun qimmatli manba hisoblanadi.

Hyug Raftning O‘rta Osiyoga qilgan sayohati va uning “Turkestan Russe” asari O‘rta Osiyo tarixini, madaniyatini va geografiyasini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Uning kuzatuvlari va fotosuratlari mintaqaning boy merosini hujjatlashtirishga katta hissa qo‘shgan. Raftning asari nafaqat o‘z davrida, balki hozirgi kunda ham O‘rta Osiyoga qiziquvchilar uchun muhim manba hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umuman olganda, XIX asrda O‘rta Osiyoda bo‘lgan yevropalik sayohatchilar o‘z asarlari bilan mintaqa tarixida o‘chmas iz qoldirgan va bu asarlar bugungi kungacha olimlar, rassomlar va sarguzashtchilarga yetarlicha ma’lumot berib, ularni ilhomlantirib kelmoqda. XIX asrda O‘rta Osiyoga tashrif buyurgan sayohatchilar, rus, britaniya, fransuz va boshqa mamlakatlarning ushbu hududga alohida e’tibor qaratishi natijasining samarasi bo‘lib, ular O‘rta Osiyoning unikal madaniy, etnik va geografik xususiyatlarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Ular turli maqsadlar bilan sayohatlar yoki ekspeditsiyalar uyushtirgan bo‘lsa ham, ularning asosiy maqsadi O‘rta Osiyoning etnik, madaniy va geografik xususiyatlarini tushunish va yuqori sathda o‘rganish edi. Bu sayohatchilar, O‘rta Osiyoning qadimgi shaharlarini, qishloq hayotini, etnik to‘plamlarini va madaniy merosini tushunish uchun hudud tili va urf-odatlarini yetarlicha o‘rganishgan. Shular o‘rtasida, ularning yozgan kundaliklari va asarlari, O‘rta Osiyoning madaniy va etnik jihatlariga oid muhim manba sifatida qabul qilinadi. Sayohatchilar XIX asrda O‘rta Osiyoning madaniy va siyosiy tarixini tushunishga yordam berib, bu mintaqada rus-imperiyasining razvedka va kolonialist politikasining tushunishiga yordam berdi. Ular yozgan kundalik va maktublar, hozirgi kunda ham O‘rta Osiyoning tarixi, madaniyati va etnografiyasini o‘rganishda katta ahamiyatga ega.

XIX asrda yurtimizga tashrif buyurgan yevropalik sayohatchilar tomonidan yozilgan hisobotlar, kundaliklar va tadqiqotlar o‘z davrining muhim tarixiy manbalari hisoblanadi. Ushbu dissertatsiya yurtimizga kelgan yevropalik sayohatchilarning

safarlarini tahlil qilish orqali, ularning olib kelgan yangiliklari va ta'sirlarini o'rganishga bag'ishlangan.

Yevropalik sayohatchilarning yozuvlari, o'sha davrdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Ular orqali biz o'sha davrda yurtimizning turli shaharlari va qishloqlarida qanday hayot kechganini, xalqimizning urf-odatlarini, an'analari va kundalik turmush tarzi haqida bilib olamiz. Shuningdek, bu manbalar orqali o'sha davrda yurtimizning iqtisodiy holati, savdo-sotiq munosabatlari va sanoat rivojlanishi haqida ham tasavvur hosil qilishimiz mumkin.

Sayohatchilarning o'z mamlakatlariga qaytib, yozgan kitoblari va maqolalari, Yevropa jamoatchiligi orasida katta qiziqish uyg'otdi. Bu asarlar Sharq dunyosi haqida ko'proq bilishga intilgan yevropaliklar uchun muhim manba bo'lib xizmat qildi. Shuningdek, bu sayohatlar natijasida o'zaro madaniy almashinuv kuchayib, ilmiy va madaniy aloqalar rivojlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Knorr, Klaus (1952). Schumpeter, Joseph A.; Arendt, Hannah (eds.). "Theories of Imperialism". *World Politics*. 4 (3): 402–431. doi:10.2307/2009130. ISSN 0043-8871. JSTOR 2009130. S2CID 145320143.
2. Трубецкой С. П. Материалы о жизни и революционной деятельности. Т. 1. - Иркутск, 1983.
3. Гарри Алдер, За пределами Бухары: жизнь Уильяма Муркрофта, азиатского исследователя и ветеринарного хирурга, 1767-1825. Century, 1985, ISBN 0712607226
4. Myer, Karl E. and Brysac, Shareen Blair (1999). *Tournament of shadows: the great game and race for empire in Central Asia*. Washington, DC: Counterpoint. ISBN 978-1-58243106-2.
5. "Moorcroft, William". *Encyclopædia Britannica*. Vol. 18 (11th ed.). Cambridge University Press.

6. Meyer, Karl; Brysac, Shareen (2006). *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Asia*. Basic Books.
7. Aberigh Mackay, George R. (1875). *Notes on Western Turkistan: Some Notes on the Situation in Western Turkistan*. General Books LLC.
8. Stephen M. Bland *Does it yurt? Travels in Central Asia or How I Came to Love the Stans*, Hertfordshire Press, 2016
9. Ханыков Н. Записки по этнографии Персии / Пер. с фр. Е. Ф. Рассединой; Отв. ред. и авт. вступ. статьи В. В. Трубецкой; Институт востоковедения АН СССР. - М.: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1977.
10. Миндлин А.Б., Государственные политические и общественные деятели Российской Империи в судьбах евреев, СПб 2007
11. Воронов И. И. Министерство земледелия Российской империи: XIX - начало XX вв. - Красноярск, 2013.
12. Граф Игнатъев Николай Павлович // Список генералам по старшинству. Составлен по 1 января 1898 года. - СПб.: Военная типография, 1898
13. Сан-Стефанский договор 19-го февраля 1878 г. Историческая поминка к дню его десятилетней годовщины // Русская старина. - СПб., 1888. – Январь-март (т. 57).
14. Берг, Федор Федорович, граф // Военная энциклопедия : [в 18 т.] / под ред. В. Ф. Новицкого ... [и др.]. - СПб. ; [М.] : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911-1915
15. С. В. Сергеев, Е. И. Долгов. «Военные топографы Русской Армии». М.: 2001
16. Malikov A. Arminius Vambery and the urban culture of Samarkand In: *Orpheus Noster*, Vol. 14, no. 4, 2022, p
17. Vámbéry, Arminius (1918). "Life and Adventures of Vámbéry". In Woolley, Mary E. (ed.). *The University Library of Autobiography*. Vol. XV. F. Tyler Daniels Company

18. RÓNA-TAS András: Morphological embedding of Turkic verbal bases in Hungarian. In: JOHANSON, Lars and ROBBEETS, Martine Irma eds.: Transeurasian verbal morphology in a comparative perspective: genealogy, contact, chance. 2010
19. Тихонов Н. С. Вамбери: Повесть для юношества / Рис. М. Разулевича. - 2-е изд. - М.; Л.: Гос. изд-во, 1928.
20. Пименова Э. К. Жизнь и приключения Вамбери / Предисл. Д. Н. Егорова. - Л.: Брокгауз-Ефрон, 1928
21. От Кульджи за Тянь-Шань и на Лоб-Нор: Извлеч. из отчета д. чл. Рус. геогр. о-ва, подполк. Ген. штаба Н. М. Пржевальского. - [Санкт-Петербург]: тип. В. Безобразова и К, [1877]
22. Дубровин Н. Ф. Николай Михайлович Пржевальский. Биографический очерк. - СПб., Военная типография. 1890
23. Четвёртое путешествие в Центральной Азии: От Кяхты на истоки Жёлтой реки, исследование северной окраины Тибета и путь через Лоб-нор по бассейну Тарима. - 1-е изд. - СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1888.
24. Esmein, Suzanne; Krafft, Hugues (2003). Hugues Krafft au Japon de Meiji: photographies d'un voyage, 1882-1883. Collection Savoir. Cultures. Paris: Hermann.
25. Ladam, Nicolas. Le Voyage d'Hugues Krafft au Soleil Levant. Pratiques du voyage et représentations du Japon d'un grand bourgeois français dans les années 1880, mémoire de Master d'Histoire soutenu à l'université de Reims Champagne-Ardenne, sous la direction de Catherine Nicault, 2008.p

EUROPEAN TRAVELERS WHO VISITED CENTRAL ASIA IN THE 19TH CENTURY

Abstract

This article highlights the activities of European travelers who visited Central Asia in the 19th century, as well as explorers, diplomats and spies who played an important role in the history of Central Asia. During this period, the interest of European countries in the region increased, and they sought to expand the scope of

trade routes, cultural contacts, and political influence. Among the travelers were scientists, cartographers, and soldiers, who collected important information about geographical discoveries, people's customs, and political environment. In this article, Europeans' perceptions of different cities, peoples and nature of Central Asia are presented through the diaries and works written by them. The impact of travelers on the lives of the peoples of Central Asia, the cultural and scientific information they left is the main topic of the article.

Keywords: travelers, history, culture, ethnic, spy, diplomatic, military, law, research, intelligence, missionaries, traders, diary.

ЕВРОПЕЙСКИЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ, ПОСЕТИВШИЕ СРЕДНЮЮ АЗИЮ В XIX ВЕКЕ

Аннотация

В данной статье освещается деятельность европейских путешественников, посетивших Среднюю Азию в XIX веке, а также исследователей, дипломатов и шпионов, сыгравших важную роль в истории Центральной Азии. В этот период возрос интерес европейских стран к региону, и они стремились расширить сферу торговых путей, культурных контактов и политического влияния. Среди путешественников были ученые, картографы и военные, собиравшие важные сведения о географических открытиях, обычаях народа и политической среде. В данной статье представления европейцев о разных городах, народах и природе Центральной Азии представлены через написанные ими дневники и произведения. Влияние путешественников на жизнь народов Центральной Азии, оставленную ими культурную и научную информацию – основная тема статьи.

Ключевые слова: путешественники, история, культура, этнический, шпионский, дипломатический, военный, закон, исследования, разведка, миссионеры, торговцы, дневник.

